

Наукова хроніка.

Нові причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в.

(P. Chmielowski, Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815—1823) Warszawa 1898 i Tadeusz Bobrowski, Pamiętniki, Lwów 1900, 2 томи).

I.

В своїй розвідці „Шевченко героєм польської революційної легенди“ (стор. 16 нового видання) підніс я той факт, що до самого 1860 р. „Польща сягала ще по Дніпро“, тоб-то, що ціла правобережна Україна на зверх мала польський вигляд. Правда, по містах урядники були московські, але по селах двори, шляхта, державці—були Поляки, навіть сільське православне духовенство говорило коли не все, то залюбки по польськи (див .А. Свидницький, Люборацькі Київ 1901, стор. 17, 19); тудиж тягло й дрібне міщанство, українське з роду. До 1830 р. виспі школи в краю були польські; в важнійших центрах, як Кременець, Умань, Бердичів, Київ були польські друкарні, виходили польські книжки й періодичні видання, гостювали польські театри. В польській літературі й науці правобережна Україна грала дуже видну роль, доставчала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський, Залеский та Гошинський, і другорядних: Грабовського, Крашевського, Єжа, Корженевського, Грозу, Чайковського, Олізаровського, Гюславського, промовчуючи вже цілу плеяду поменьших. Треба було аж двох фактів великого історичного значіння — знесення кріпацтва 1861 і повстання 1863 р., щоб зломати на правобережній Україні сю перевагу польщини.

Для історика українського національного відродження сей факт пановання польщини до 1860 р. має велике значінє. Він пояснить йому,

чому перші проблески нової української національної самосвідомості повстали не на Поділлі ані в Київщині, тільки за Дніпром, у Полтаві та Харкові; пояснить горячу, елементарну, бо серцем перечуту опозицію до польщини Шевченка і кокетованє з нею лівобережних Українців таких, як Куліша й Кониського; пояснить політичну безбарвність Українців-Подолан та ще й поповичів Руданського або Свидицького; пояснить таку появу, як Тимко Падуря або пізнійші Осовський, Осташевський та перекладник „Пана Тадія“ Кузьма Волинець, появу польських патріотів, що пишуть по українськи або в польських писаннях силкують ся дати синтезу польськості й українофільства (Висоцький), або виходячи від абстрактної любови до України вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху (Єж, Равіта-Гавронський). Усі ті появи мусить мати на увазі історик нашого національного відродження, і для того історія „польської суспільности“ на Україні в першій половині XIX в. має для него першорядну вагу. На се вказав мабуть перший з відповідним натиском проф. Дашкович у своїм розборі книги Петрова; цінні причинки в тім напрямі дав проф. Колесса в своїх працях про Шевченка й Залеського. Що все зроблене доси не то що не вичерпує теми, але ледво тільки зазначило поле дослїду, сего не потрібно й підносити спеціально. Маса матеріялу, що міг би причинити ся до виясненя малюнка, лежить доси розкидана по старих, мало кому доступних друках, альманахах, часописах, або спочиває в рукописах, у семейних архівах, споминах, кореспонденціях та урядових записках. Не швидко все те буде визискане і подане до ширшого вжитку, та про те майже кожний рік приносить нові причинки, докидає по промінцях світла, відкриває жерела, цінні не лиш для історика доживаючої свого віку української Польщі, але не менше й для історика-відроджуючої ся України.

Перші роки XX-го віку принесли нам декілька цінних публікацій на сьому полі. Згадаємо лише книжку Белінського про віленський університет (Dr. J. Bieliński, Uniwersytet wileński, Kraków 1899—1900), важну й для історика освіти на Україні через те, що віленському університетови якийсь час підлягали також усі школи на правобічній Україні. Дещо інтересного знайде ся і в книжці Ст. Здзярського „Pierwiaszek ludowy w poezji polskiej“, хоча метода, якою зроблена ся праця, не може вважатися відповідною. Та лишаючи на боці ті книжки як також недавно видану книжку Равіта-Гавронського „Powstanie 1863 r. na Rusi“, про яку нам прийде ся поговорити окремо, ми хотїли би звернути увагу на дві праці, яких наголовки виписані в титулі сего огляду. Хоч обі вони досить відмінні що до свого характеру, то про те трактованє їх у звязку оправдуєть ся власне тим, що обі доторкають у значній мір

спільної основи — українсько-польської суспільності в першій половині XIX в. Правда, вони не обговорюють ту саму тему, але доповнюють одна одну хронологічно. Бо коли праця Хмельовського освітлює духовий та освітній стан суспільності в початку XIX в. до 1823 р., то спомини Бобровського своїм початком навяжують до відносин по повстанню 1831 р. і доходять майже до 70 тих років минулого віку. Отже можна сказати, що з невеличкою перервою, правда, на добі дуже памятній, але досить широко оброблений, добі 1823—1831 р., ми маємо в тих двох книжках бодай зазначені, а декуди й добре освітлені всі важніші події, які перебувала тодішня українсько-польська суспільність і можемо виробити собі про них яке таке поняття та не в однім доповнить те, що ми знали доси. З огляду власне на се ми й хочемо розглянути ті праці, та ще, розуміється, з особливою увагою на те, що важне й цікаве для історика українського національного відродження.

Та поперед усього кілька слів про самі праці, які кладемо в основу отсего огляду. Книжечка Петра Хмельовського, хоч видана окремо 1898 р., була написана значно скорше й друкowana в варшавськім „Ateneum“ 70-их рр. Вона належить до найкращих праць сього автора; його дар малювати суспільні явища і малові рухи в сфері духового розвитку та освіти знайшов собі тут відповідне поле. При тім він вложив багато праці на зібране матеріалу, переважно з давніх брошур, газет та журналів, звичайно дуже нецікавих, позбавлених тривкішої літературної вартости і задля малого розповсюдження дуже рідких та мало кому доступних. Холодна тверезість осуду, строга об'єктивність та дар аналізування соціальних течій, ті прикмети, які не дають д. Хмельовському малювати м'ястично та живо фігур великих корифеїв польської літератури, яким він присвячує свої більші праці, тут послужили йому дуже добре при змальованю м'якої перехідної доби, де не було визначних індивідуальностей, де серед сутінок завмирало струпіміле старе, а свіже та блискуче нове ще не здужало сформувати ся. З передмови д. Хмельовського, доданої до книжкового видання сеї праці, довідуємо ся, що вона була вступною студією автора перед написанем його великої монографії про Міцкевича. Признаюсь, що та монографія не зробила на мене такого користного вражіння, як отся студія.

Друга праця, про яку тут хочу говорити, се двотомові спомини Тадея Бобровського, українсько-польського шляхтича, що вмер у січні 1894 р. Ті спомини, видані його приятелем В. Спасовичем, наробили були по своїм виході в світ не мало шелесту серед польської шляхти. Одним не подобало ся політичне становище автора, будім то угодовомосквофільське, та ще більше скандалізували многих численні факти зі шляхотської *chronique scandaleuse*, яких автор, хоч загалом не полює

на них, усе таки при своїм способі оповідання подав не мало. На якийсь час спомини Бобровського під натиском тої опінії щезли були з книгарських полиць. Та швидко курява уляглась, холоднійше обдумане фактів наведених у споминах показало, що вони зовсім не такі скандальні, хоч нераз і досить прикрі для самолюбя сеї-тої одиниці. Тай само обдумане політичних поглядів і осудів, висловлених у Споминах, довело горячих критиків до думки, що можна не в однім не годити ся з ними, але годі відмовити авторови щирости і отвертости, годі назвати його легкодухом, а в многих випадках треба признати йому рацию.

Правда, з огляду на мову, стиль, спосіб оповідання і загалом літературну форму спомини Бобровського не можна вважати дуже цінним набутком польської літератури. Автор оповідає сухо, характеризує особи шабльоново, тільки зрідка наводить сценки з дійсности з зеренцем драматизму, зрештою монотонно говорить сам від себе, стилем судового протоколу. Якогось артистичного групування, укладу матеріалу, якогось розділу світла й тіней — ані сліду. Вправді книжка ділить ся на розділи відповідно до літ автора, отже: його рід, дитинячі літа, школи, університет і т. д. Але се тільки оптична ілюзія. В кождім таким розділі автор дуже не багато говорить про себе, тай правду кажучи, крім одної доби знесеня кріпацтва не багато що має й сказати. За те в кождім таким розділі він перебирає цілу купу знайомих, сусідів, товаришів, з ким сходив ся він чи його родичі чи навіть його знайомі, і про кожного з тих людей оповідає що знає, отже звичайно його генеалогію і його рідню (знов з характеристиками близьких йому людей), його пригоди, характер, домашнє життя, масткові відносини і т. д. Мине якийсь час, автор перейде в иньше окруженє, а оповіданє дійде до нового розділу, і знов починає ся огляд сего нового окруженя з усіма деталями тим самим ланцюховим методом. Треба згодити ся зі Спасовичем, який у передмові до першого тома підносить, що пам'ять Бобровського була феноменальна, „пам'ять не вражінє, але перероблених витягів із сьвіжих вражінє“, немов проста поперечна проведена замість нескислених дрібних кривих. Д. Спасович зазначає, що раз уложене оповіданє держало ся в пам'яті Бобровського без зміни цілі десятилітє, і що деякі оповідання, які він чув від нього ще студентом у Петербурзі, віднайшов у тій самій формі в Споминах. Та не досить того. Щоб допомогти пам'яті, Бобровський від молодих літ провадив дневник, де багато осіб і фактів змальовано було яркійше, ніж у Споминах, які писали ся десь у 80-их роках, отже зовсім на холодно.

В польській критиці (Kwartalnik historyczny) піднесено було сумнів, чи можна вірити сим споминам, особливо в тих нескислених деталях особистих та родинних відносин, що заповняють перший том і яких майже не можна сконтролювати? Здаєть ся, що се побоюванє не оправдне. Спо-

мин як і всякий документ новітніх часів зовсім не такі неможливі до сконтролювання, як се твердить критик, якому очевидно неприємне було опубліковане тих тисячних дрібниць. Спомини Бобровського доторкають часів занадто ще сьвіжих; сотки людей згаданих у них живуть іще; про найбільшу часть фактів можна би повишукувати документи. Значить, нема страху, щоб Бобровский навіть при найліпшій охоті до брехні міг у тих споминах дуже здурити суспільність. Навпаки, зі споминів видно, що він чоловік дуже правдомовний та поміркований у своїх осядах, а вірності його спостережень як найкористійше свідощтво дає такий знавець шляхетського життя Правобережчини, як В. Снасович. Зрештою такі самі сумніви, які підніс польський критик супроти отсих споминів, можна би піднести против усяких інших. На се одна тільки рада: хто має змогу, нехай коррігує та простує факт за фактом. А поки сього нема, історик має право користувати ся такими споминами, розумієть ся, в такім обемі і з тими застереженнями, які допускає історична метода для того рода приватних і будь що будь суб'єктивно забарвлених свідощств.

II.

Провідні ідеї великої французької революції в ослаблений і потроха зміненій формі дійшли до Польщі, а через неї також до польсько-української суспільности. Самі слова, в яких кристалізували ся ті ідеї, не були в давній Польщі нічим новим, хоч і мали тут спеціальне значінє. Французька *liberté* — тож була польська „wolność“, „domina, palatii regina libertas“, як звав її один вельми популярний трактат написаний ще в XVII в. *Egalité* — ох, Поляки від віків повторяли: „Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie“! Та й *fraternité* в розуміню Поляка з кінця XV-XVI в. була тільки абстрактним висловом того, що він у кожній промові до свого рівного або й вишого висловлював у формі: *panie bracie*. Та хоча ті погляди ніби то від віків панували в Польщі, то все таки польська держава не то що не зробила перевороту в поглядах Європи, але власне в часі французької завірюхи упала. А в польській шляхетській суспільности, не вважаючи на шляхетську вільність, рівність та братерство, в „сакских часах“ запанувала була крайня мертвота й темнота, яка тільки в другій половині XVIII в. почала по троха уступати наслідком перещеплення на польський ґрунт французьких просвітних ідей.

Ті ідеї шили з гори; ними перенятий був король, їх талановитим речником був найвисший єрарх нації вармінський єпископ Красіцький, духовний, що писав сатиру на монахів (*Monachomachia*). Під окликом тих ідей освітити повстали нові школи (п'ярів), працювала Едукаційна комісія; до часу остатнього розбору Польщі ті ідеї вплили значно вкорі-

нити ся в суспільности. Правда, се було таке світло, що освічувало тільки її вершки: богатшу шляхту, що могла бувати за границею, вмiла по французьки, могла читати французькі книжки й газети задержати для своїх дітей заграничних гувернерів і вчителів. Про освіту широких мас нетовже селянства й міщанства, але навіть дрібнійшій шляхти не було й мови. Більшість кінчила ледво початкові школи десь по монастирях або у ксьондзів, рідко які ходили до гімназій, ще рідше бували на університетах. Серед тої маси панували старі погляди, патріархальні звичаї, строга і формалістична релігійність. Духовний горизонт був до крайности обмежений, сфера інтересів тісна і навіть патріотизм був рівнозначний з охотою до воляцкого життя — байдуже про те, в чийій службі. Упадок польської держави і перехід Литви та правобережної України під Росію пройшов майже незаметно; повстання Костюшка та Кіліньського тут майже не знаходили відгону.

Та ось з початком XIX в., коли французька республіка переминяється в Наполеонову монархію, починається в цілій Європі реакція против усього, що пахне революцією й ідеями, які породили її. На нашій території се була реакція против лібералізму. Що се було за віле? „Противники сего оклику — писав один польський публіцист 1816 р. — переконані, що ліберальні погляди підкопують престолы, опрокидають вівтарі і мішають увеселенню“ (Chmiel. 23); прихильники змістом лібералізму вважали вільність друку, толеранцію чужих переконань і змагання до визволення селян (тамже 26). Той польський лібералізм був зрештою дуже несмислий і одлядний. „Бувають погляди смілі і вільні — пише той сам ліберальний публіцист, — яких про те не можна називати ліберальними. Безбожник, що чесноті випрає одинокую надію; прихильник Вольтера, що розпусними жартиками понижує наше моральне єство; анархіст, що щоб дійти до влади, величає нелад і відкидає найголовніші основи суспільности, — ось люди, що по їх думці голосять світові ліберальні погляди, а на ділі часто не мають ніяких“ (ibid.). Та коли прихильники лібералізму були такі несмілі і так скwapно відгрібали себе від Вольтера і всіх безбожників, то прихильники реакції були тим сміліїші. Вони не обмежували ся на оборону, але шукали противників навіть там, де їх не було, поборювали лібералізм, можна сказати, ще заким він народив ся.

Історик освіти правобережної України мусить своє оповідання про XIX вік зачати зазначенем того факту, що при кінці XVIII в. в недалекому сусідстві України, в Полоцку, Могилеві, Динабурзі були одинкові на всім світі решти єзуїтського ордена, який 1773 р. зніс був папа Климент XIV, та якого білоруську частину спасла від загибелі цариця Катерина, не позволивши в межах Росії оголосити папського breve. Правда, папа голосно докоряв єзуїтам, що й не вважаючи на се не розв'язали ся самі,

але потихо похваляв їх і заохочував до витривання (Chmiel. 29). Вони розширили свою діяльність, держали далі свої колегії, зуміли здобути собі прихильність царя Павла, і ось 10 жовтня 1800 р. виходить його наказ, „щоб усі катедри в віленській академії і всі нижші школи заняли Єзуїти“; тільки медичний виділ мав бути обсаджений євєгєськими професорами, але й ті повинні були підлягати ректорови єзуїті. Далі сказано було в тїм указї, що „в міру, як буде більшати число єзуїтів, під їх заряд мають переходити всі давні школи і колегії на Литві, Поділю й Волини і всі давні добра і фонди мають їм бути звернені“ (ibid.). Се грозило поворотом тої єзуїтської едукациї, яка довела Польщу до упадку. Але перед виконанєм сего указу Павла замордовано, а новий царь Александр I під впливом свого приятеля і дорадника кн. Адама Чарторийського наказом з 1803 р. зреформував у ліберальнім дусї віленський університет і віддав під його заряд усі школи на Литві й на Україні. Майже рівночасно в Кременці повстала заходом Тадея Чацького гімназія, перемінена 1805 р. на ліцей. Призначена для заспокоювання практичних потреб краю, ся нова школа мала метою „ширити освіту вільну від усяких чернечих примішок“. Чацький не любив єзуїтів і готовив ся до боротьби з ними, особливо коли вони 1811 р., покликані графом Ілінським, приїхали до Романова, щоб там заснувати колегію. Він надїяв ся помочи від Чарторийського, наставляв на заснування конвіктів для молодїжи при школах у Вільні та в Кременці (Але й єзуїти не дрімали. Вони силкувались позискати собі ласку у царя обїцянками, що будуть учити зовсім безплатно, а головнє тим, що не будуть при викладах поминати й російську мову. І справді, 12 січня 1812 вийшов указ, яким єзуїтську колегію в Потоцку зроблено академією і піддано під її заряд усі єзуїтські школи, які доси існували або які б повстали на будуще в Росії. Се був остатній триумф єзуїтів у Росії. Вони увільнили ся від зверхности віленського університету, з великою парадєю перемінили свою колегію на „академію“ з трьома факультетами: фізіологічним, філософічно-правничим і теологічним. На фізіологічним факультеті викладано язики російський, німецький, латинський, грецький і євєрейський; польський заведено аж пізнійше (тамже ст. 36). Розумїсть ся, всі виклади йшли по латинї. Метод навчання був старий схоластичний; багато ваги кладено на різні парадї, прилюдні екзамени, деклямації та диспути. Але часи змінили ся. Що давнійше вистарчало довгї віки, тепер зустрїло опір серед суспільности. Немилосердї язики почали кптити з єзуїтської академії, називаючи її „академією сморгонською“ (медвежою) та виясняючи її призначенє до оглуплювання вихованців, до девїзи „zaślepiac by rządzić, prześladować by przekonać, czołgać się by się wywyższyć“ (ст. 42). Єзуїти справді метою своєї академії і всеї своєї діяльности клали поборювання і викорінювання „лібера-

лізму", тоб то під сею фірмою всякої свобідної думки навіть у справах зовсім далеких від теології і політики. І так коли 1817 р. один гімназійний учитель, більше аматор старих друків, ніж ліберал, написав розбір дрантивої поеми „Pułtawa“, написаної єзуїтом Мусніцким і виданої в Полоцку ще 1802 р., накиннули ся на него єзуїти, виникла полеміка, де з єзуїтського боку дійшли до того, що критикувати сю єзуїтську епопею, написану на похвалу Петра В., то значить „powstawać przeciw religii i rządowi“ (тамже 51). Розуміється, що лібералізм і всі його забаганки в очах тих людей, то було „niezmiernemi morderstwem, miary i sytoki nie mającym krwi rozlewem, powszechnem, prawie całej Europy spustoszeniem okupione hasło“. [З правдиво єзуїтською делікатністю один полеміст сего табору говорить, що словом „ліберальність“ дурять недогадливих людей. „Nad paradującego słowa „liberalność“ znaczeniem rzadko kto zastanawia się; wolnowładność poprostu napisana wprost każdemu rozsądnemu uderzyła by w oczy; liberalność prawie od ogółu z uśmiechem przyjmuje się; wolnowładność w wielu domach pięścią przywitana została by“. І він кінчить свої висновки щиросердечним окликом: „Wielki Boże, zachowaj nas od niej! Rzuć raczej na oczy nasze wieczną ciemnotę zasłonę, aby fałszywy złośliwej i szalbierskiej oświaty promień nie dosięgł ani źrenicy ani serc naszych!“ (стор. 49). Не даром ліберали говорили про тих людей, що їх девіз — sola nocte salus (тільки ніч ратує).

Та поки йшла газетна полеміка, головню між Полоцком, Вільном і Варшавою, на Україні помалу посувала ся справа освіти на перед під патронатом віленського університету. За ініціативою Т. Чацького, але аж по його смерті 1814 р. засновано „подільську гімназію“ в Винниці. Освіта підносила ся і в 1820 р. число шкіл, учителів та учеників віленського округу було найвище в порівнянню з иньшими округами цілої Росії. З урядового російського жерела (Журналъ департамента нар. просвѣщенія за 1821 р. т. III, стор. 502) подає д. Хмельовский ось які дати. В 1820 р. було в віленськiм окрузі наукових закладів 430, учителів 983, учеників 21.174. Натомісь у московськiм шкільнiм окрузі закладів 287, учителів 846, а учеників 9.788. Один тільки харківський округ із усіх иньших мав число учеників більше, ніж московський, хоч значно менше ніж віленський: у 249 закладах учило ся тут 11.816 учеників. Обік кременецького ліцея та винницької гімназії, що хоч мали значну часть учителів духовних, проняті були наскрізь світським рухом, стояла василіянська гімназія в Умані, також далека від єзуїтського обскурантизму, та піярські школи. Для боротьби з тим напрямом єзуїти заснували 1818 р. спеціальну часопись Miesięcznik Połocki і силкували ся своїм звичаєм запевнити собі протекцію магнатів і навіть царя Алек-

сандра, що під впливом провідників європейської реакції таких як Деместр та під впливом пані Кріднер що раз більше хилив ся до обскурантизму й містицизму. Та тус спіткало їх велике розчароване: д. 15 марта 1820 р. царь підписав наказ, яким єзуїтів на завсїгди вигнано з Росії. Полоцька академія і її видавництво щезли з лиця землі; єзуїти забрали ся до Тернополя. Та хоча з прогнанем єзуїтів не стало властивих войовників обскурантизму, то засіяне ними зерно — ненависть до новочасної науки і її здобутків — не переставало пускати пагони, особливо в Литві і Білій Русі. В 20-их роках таким пагоном був там містицизм, який зрештою був у ту пору загально-європейською хворобою. Та що він майже не доторкнув ся тоді української території, то ми й проминемо відповідний розділ праці Хмельовського. За те гадаємо з признанем дуже інтересний розділ присвячений селянській справі. Як уже було згадано, реформа селянських відносин була одною з головних точок тодішніх польських лібералів. Правда, в своїх жаданях вони не йшли далеко; навіть у критиці тодішніх панщизняних відносин були далекі від основної аналізи фактів і любили прикривати страшну дійсність або сентиментальними фразами, або сатиричними концептами в роді проєкту „machiny do bicia chłorów“, поданого в одній газеті з 1817 р. Ся машина по думці автора „ma dwie główne dogodności: skraca czas drogi i oszczędza serce“ — розумієть ся, панське, шарпане криками та лементом битого хлопа (стор. 110). Найдалі в поглядах ішов дорадник царя, кн. Адам Чарторійський, який стан панщизняних селян називав „horrible“ і радив не оглядаючись пі на що знести сей порядок як найшвидше. Найбільша часть лібералів не сьміла йти так далеко: вони радили над частковими реформами, над дрібними пільгами, над способами очиншованя, а практична користь із того була хіба та, що деякі дідичі в своїх добрах за приватними контрактами з селянами зносили роботизпу і перемінляли її на очиншоване. Зрештою й на тім пункті дискусія ведена в газетах у столицях (Вільні та Варшаві) була живійша, ніж фермент думок по селах, і судити з неї про настрої усеї польської суспільности не можна, тим більше, що, як справедливо підносить д. Хмельовський, прихильники statu quo звичайно не забирали голосу в тій справі: їм ніщо не грозило, а з панщиною було їм добре, значить, не було з чим і виступати публично.

Свої досліді уриває д. Хмельовський на 1823 році. В тім часі на сцену виступають иньші сили. В літературі забирають голос романтики, у яких лібералізм дивно зливає ся з містичною течією. В політиці починає ся ера патріотичних конспірацій: у Польщі т. зв. Towarzystwo Patryotów, в Росії Тайное общество, більше звисне під назвою Декабристів. Оба ті тайні звязки, маючи в основі ліберальні погляди і бажане реформ у ліберальнім дусі, пробували подати собі руки на українським

ґрунті. Обох досягла катастрофа, зачепивши також не мало української шляхти. Се була перша болюча лекція польського патріотизму. За нею швидко пішли далші. Повстанє 1831 р., розпочате в Варшаві в значній мірі з ініціативи українських Поляків, вихованців уманської школи (Гонциньський) довело до оружного вибуху також на Україні, і знов пішли родинні катастрофи, конфіскації дібр, тюрми, висилки, еміграція. В пору безпосередно по тій другій катастрофі вводить нас оповіданє Бобровського.

III.

Свої спомини розпочинає Бобровський дуже рано; найдавніші його згадки сягають 1833 р., коли автор мав 4 роки. Певна річ, характеристика часів зараз по революції, яку він дає в т. I, 29—30, виробила ся у него геть пізнійше, була здобутком ширших досвідів і думаня, хоча без сумніву на дні її лежать деякі давніші вражіння. „Загальний стан умів того часу — пише він — не був зовсім спокійний. Була се пора сьвіжо по революції 1831 р. Богато осіб було на еміграції, пробуваючи в Галичині, відки їх по уложеню конвенції 1834 р. про обопільне видаванє політичних злочинців або видавано до Росії або висилано до Америки.¹⁾ Богато знов осіб у краю було під судом або відсиджувало кари, які в значній частині кінчили ся кріпостю. Раз у раз говорено про конфіскації, секвестри та засуди в тім напрямі. Зносини з емігрантами були остро заборонені; та що майже кожда сім'я мала когось на еміграції, то неможливо було підлягати тій забороні. Порозумінє йшло потайно і майже кождий, почувачи, що переступає заборону, чув себе не дуже спокійно, роблячи, що йому веліла совість. Та про те наслідки повстання більше відбивали ся на маєтках, як на особах. Національної ненависти, яку ми бачили пізнійше, 1863 р., не було зовсім; не було її навіть пізнійше — в 1838 році. Російські урядники визначали ся тоді тільки захланністю, патріотизмом іще не хорували, бо сей, то тільки нова, новочасна її форма. (Се пише польський патріот! *І. Ф.*) Отжеж їм оплачували ся, винували верству, урядову систему, але не нарід. Богато помагала їй протекція, а з доби Александра I занадто багато полишило ся зносин з достойниками і значнішими російськими сім'ями, бо до указу 1828 р., який силував усі діти, зроджені в подружжях мішаних із православними, виховувати по православному, подружжя з Росіянами і Росіянками бували досить часті. „Сини йшли за батьком, дочки за матір'ю“ —

¹⁾ Се якась помилка. Емігрантам, що 1831 р. перейшли з Росії до Галичини, велено забирати ся за границю, а хто лишив ся і попав ся в руки австр. властей, того видавано Росії. Про висиланє до Америки я не знаходив ніде звістки.

і доти було досить посвоячень між сім'ями двох народностей. В низу робилося за гроші, в горі через протекцію. Великим панам було може зглядно гірше, бо поперед усього їх маєтки були ласим шматком для конфіскації, а по друге, їх назви і особи були знайомі цареві Миколі, а сей мав добру пам'ять і сам конфірмавав засуди на шляхту. І так по конфірмації кн. Романа Сангушка на Сибір пригадав собі, що його родичі можуть постарати ся у властей, щоб їх сина везли підводою, і вислав навмисного кур'єра з власноручним наказом, щоб йому не роблено ні найменшої полекші, — і сей більше як рік ішов на призначене місце зі звичайними злочинцями прикований на дрючку. За те пани мали й більше протекції і більше грошей, щоб боронити ся, заким їх справи доходили до найвисшої інстанції, — та все таки вони потерпіли в порівнянню більше від середньої шляхти¹⁾.

Із способів, яких тоді вже уживав російський уряд для заведення т. зв. „обрусенія“ на Волини та Поділю, згадує Бобровський тільки один, та сей один справді монументальний. Тодішній подільський губернатор Лубяновський „хитро вбачаючи силу польского елементу в багатьох дрібній і темній чиншовій шляхти, подав проект виселити її цілими селами на Херсонські степи.“ Царь Микола прийняв той проект і велів його виконати; кілька тисяч родин виселено, але далше виконане розбилося через фінансові труднощі. Не можучи сим способом позбутися дрібної шляхти, цар — знов відповідно до проекту Лубяновського велів завести в Києві „Центральну комісію“ для окремого розгляду доказів шляхецтва. Ця комісія протягом 6 літ скасувала шляхецтво 23.000 родин і вписала до

¹⁾ Здається, що власне Лубяновського концептом був меморіал про стан Подільської губ. з 1843 р., знайдений мною в тогочасній копії і опублікований у „Київській Старині“ (1896 р. т. LII, стор. 88—94), де про се переселення читаємо ось що: „Впрочемъ многіе изъ однопорцевъ охотно переселяются въ екатеринославскую губернію. Они большею частію принадлежатъ къ польскому населенію, и это можетъ служить новымъ фактомъ, какъ съ одной стороны довѣріе къ русскому правительству усиливается и какъ съ другой стороны вліяніе польскихъ дворянъ, опиравшихся на мелкой шляхтѣ, нынѣшнихъ однопорцевъ, слабѣетъ“ (стор. 91.). Як добровільно виселяли ся чиншові шляхтичі в Катеринославщину, се ілюструє просьба до царя подана від подільської шляхти 1840 р., де читаємо: „Prosząc już wyżej za tymi, co z ubóstwa i niezłomnych przeszkód nie zdołali usprawiedliwić swej rodowitości, błagamy teraz o wstrzymanie rozporządzeń wywożenia na dalekie strony rodzin, nie z ich prośby ani za ich przewinienia. Wszędzie są oni wierni poddani W. C. M., lecz i naubożsi lubią ziemię, na której odebrali życie. Ten instynkt powszechny, łzami tysiąca rodzin poświęcony, ośmiela prosić za nimi“ (Bobr. II, 509).

„податного сословія“ коло 80.000 осіб (I, 30—31).⁴⁾ Що ся дрібна шляхта була корінним українським елементом і навіть по вірі належала не до латинників, а до уніятів, сего обрусителі очевидно не бачили, і для того замість ослаблювати силу польських панів та магнатів вони сими заходами тільки скріплювали їх.

Розумієть ся, що багато детальних фактів про ті часи свого дитинства Бобровский не може подати. Пореволюційні часи в його памяти зливають ся з т. зв. Конарщиною. Конарський, то був емігрант, що вийшовши 1831 р. до Франції, вернув відти 1836 р. до Галичини як емісар тайного революційного комітету, а відси перебрав ся до Росії. Укриваючись по шляхетських дворах та по містах він силкував ся різних людей наклонювати до завязування революційних організацій, та розкинувши досить широку сіть тих організацій серед молодіжи й старшої шляхти був 1838 р. зловлений і розстріляний у Вільні. Власти почали величезне слідство скрізь по Литві, Білій Русі та Україні, силкуючи ся виловити всі нитки тайної організації. Про се слідство, одинокє в своїм роді, була 1874 р. прецікава публікація в „Вѣстникѣ Европы“ — спомини жандарма Ломачевского (recte Пальміна). Дещо нового докидають до того

⁴⁾ Про сю справу читаємо в меморіалі подільського губернатора з р. 1843 ось що: „Состояніе одноворцевъ вскорѣ должно улучшить ся новою переписію: отъ приведенія въ извѣстность дѣйствительнаго ихъ числа облегчится бремя тяготящее теперь на тѣхъ изъ нихъ, которые находятся на лицо и должны платить подымный сборъ и отдавать людей въ военную службу не только за себя, но и за отсутствующихъ и неправильно внесенныхъ въ первую перепись, но оказавшихся послѣ принадлежащими къ другимъ сословіямъ“ (К. Ст. LII, 90). Значить, по інтенціям губернатора люстрованє тих шляхетств було добродійством для тих, що покажуть ся дійсно шляхтичами, боцїм то, щоб вони без потреби не поносили тягарів за таких, що числячи ся до шляхти на ділі не були шляхтичами. Як се могло діяти ся, коли стан шляхетський що до тягарів був упрівілейований, тобто двигав менші тягарі від „податного сословія“, се для нас неясне. Подільська шляхта в своїм меморіалі з р. 1840 іменем тої дрібної шляхти писала: „Błaga ona o rozkaz zachowania tego dobrodziejstwa dla tych, którzy już rodowitość swoją w komisji miejscowej gubernialnej udowodnili, którzy za rozpatrzeniem dowodów przez miejscowych urzędników, najlepiej o każdego pochodzeniu wiadomych (?), wpisani zostali w rodosłowną księgę. Raczej zatem N. P. takową księgę za nieuległą rozpoznaniu ogłosić i jako generalny nasz przywilej potwierdzić“ (Bobr. II, 507). Се був протест проти київської комісії, спеціяльно зложеної для розгляду шляхетства чиншовиків у р. 1842—46. Один її член, чигиринський дідич Стояновський, з роду Серб, оповідав Бобровському пізніше про її діяльність: справи, мовляв, велись там так, що він „plakał, ale podpisywał“ (Bobr. I, 31).

образа спомини Бобровського, а власне що доторкаєть ся Поділя й України. „На ділі конспірація не була так дуже розгалужена, як се силкували ся доказати цареві тодішній генерал-губернатор Бібіков і його права рука, начальник його канцелярії Пісарев, — перший, щоб зробити себе дуже потрібним, а другий, щоб лупити на всі боки. Нагінка за повстанє майже все опирала ся на фактичний основі, але під закид належности до „тайного звязку“ можна було підвести всякого, кого захотіло ся. Хапали людей і саджали в київську кріпость, а потім тягли перед воєнний суд. Сей відбував ся в фортеці і секретно, на основі актів підготовлених слідом комісією. В ній головним махером був Пісарев, маючи під рукою двох найнижшого сорту писарів, якогось Єремеева та Андреевського, а наганячами, що винюхували жертви і заганяли в матню, були воєнні приділені до генерал-губернатора, Гайворонський, Політковський та Стогов, — а всі лупили, як самі хотіли та могли. З випадків, що заховали ся в моїй дитячій тямці, наведу лиш той, що знайома моїх родичів, пані Опольска з Гізівщини, якій ухоплено сина Олександра, дала Гайворонському столове срібло на 60 осіб, а Пісареву 6000 руб, а проте її сина засуджено в салдати“ (I, 34).

„Нагінка за Конарщиною — оповідає далі Бобровський, — трівала зо три роки, а ще довше трівала паніка викликана нею. З нашого краю засуджено на повішенє д-ра Антона Бопре, Каспра Машковского з Волини, Петра Боровского з Києва і Фридрика Міхальского з Поділя. Аж під шибеницею їх ніби то помилувано і разом з купою иньших вислано на Сибір. Менше винуватих позасуджувано на висилку до Росії, до арештантських рот, до війська рядовими, при чім головнішим поконфісковано маєтки“. „До Конарщини належало досить студентів з київського університету, і один професор, Лев Боровський. За те замкнено університет, професорів Поляків порозсилено по иньших університетах, а менше скомпромітованих студентів до Харкова та до Казани. Так само вчителів середніх шкіл порозміщувано за Дніпром, а замість них покликано Росиян“ (I, 34—35).

Яке було житє польської шляхти серед таких відносин, се малює Бобровський, своїм звичаєм, цілою купою характеристик поодиноких осіб, з якими саяк чи так мав коли будь стичність. Із тих характеристик ми можемо виробити собі таке загальне вражінє, що шляхта не дуже живо відчувала всі ті „національні нещастя“, жила собі з дня на день, господарювала, забавляла ся, а хто тільки міг, той не цурав ся й службової урядової карієри. Зрештою ся шляхта загалом була дуже мало освічена; навіть із повітових виборних достойників, маршалків та членів ріжних комісій „майже ніхто не знав докладно російських законів, а всі були переконані, що в уряді не потраплять зробити нічого корисного“,

а коли досягнуть дещо, то хіба дорогою ласки. От тим то й запобігали ласки не то Бібікових та Левашових, але навіть таких прахвостів, як Пісарєви та Гайворонські. Людей з високою освітою в краю можна було почислити на пальцях; такі, що кінчили віленський університет, у пам'яті Бобровського ясніють як зорі першої величини; такі що кінчили кременецький ліцей або хоч „отерли ся о нього“, мають славу освічених людей. Не багато стрічаємо й таких, що власною працею силкували ся розширити свою освіту. Хоча французька мова вважала ся тоді обов'язковою для молодого шляхтича, то про те таких, що читали французькі книжки і шупили дещо в французській філософії XVIII в. Бобровський крім свого батька затирав дуже мало. Панів, що мали бібліотеки, було в сусідстві його родичів ледви 2—3; книжки йшли позичкою з дому до дому; заграничну газету (французький *Journal des Débats*) мав у цілій повіті один однісінький шляхтич, і він вичерпаними відти відомостями так імпуонував усім знайомим, що його вважали „*wielkim statystą*“, хоч брехав на всі заставки. Шляхетська репрезентация, тоб то виборні маршалки, була зовсім нікчемна. Про київського маршалка Тишкевича оповідає Бобровський, що „*był najgorszych obyczajów, bo łapał młodych gimnazystów i studentów i prowadził na debosze, by się im przypatrywać, sam nie mogąc już tych przyjemności zażywać*“ (I, 39), при тім шафував фондами і вислугував ся російським сатрапам. Інші маршалки були не ліпші, вважаючи свій уряд коли не за жерело доходу, то бодай за великий гонор: „шляхту стискали і годували, кланяли ся властям установленим від Бога і в задоволеню душі і тіла хвалили Творця і себе самих“ (I, 40). Одним словом, у тій „репрезентациї“, як також у автономних шляхетських судах спокійнісенько доживали свого віку старопольські порядки, може не такі вже шумні та цинічні, як ті, описані в споминах Матушевича з половини XVIII в., та проте в основі мало чим відмінні від них. Та се були їх остатні хвилі.

„Конспірація Конарєкого — оповідає Бобровський — послужила приводом до заведення російських законів у провінціях, що доси в цивільних справах послуговували ся Литовским статутом. Се стало ся в р. 1840 за радою Бібікова. Президенти головного сулу, судії повітові, а також депутати судів головного і сумлінного і підсудки полишили ся виборні“. Та Бібіков добирав різних способів, щоб обмежити принцип виборности судіїв і довів до того, що при його уступленю 1853 р. виборних судіїв була вже ледви половина. „Сором признати — додає Бобровський згадавши про сю реформу — а про те треба сказати, що заведенє російських законів вплинуло посередно на піднесенє суспільної моральности в нашій провінції, що позбавленє краевого закона морально піднесло мешканців краю! А воно так було справді. Процесоманія, ота

прадідівська хиба, що плила більше зі шляхетської бути, ніж із злого серця, отся розпаношена спадщина політичного упадку раптом щезла за недостатком охочих до войованя. Бо раптом і дідичі і правники-дилетанти і правники-адвокати професіоністи побачили себе перед чимсь невідомим. Самі собі не могли вже радити, треба було на ново вчити ся прав, а що важнійше, оплачувати сю нїби справедливість. Урядові чиновники, іменовані правительством, мусїли оплачувати сю Пісареву. Правованє зробило ся забавою дуже коштовною. І от шляхта покидає процеси і починає відкликати ся до мирових, компромісових судів, що розсуджували в дуї краєвих, звичаєм усьвячених правних норм. Протягом кільканацятьох літ зацвила інституція тих компромісових судів, обичаї змінили ся, прилюдна опінія почала відвискувати свою силу. "(I, 40—41).

Але отсе цілковите відокремлене шляхти від публичного житя по за сферою урядової кар'єри мало також деякі дуже шкідні наслідки. Бо коли з одного боку люди слабшого характеру, боязливїйші під впливом пострахів і здирства урядників відсували ся зовсїм на бік і зашкаралющували ся від усього сьвіта, та живїйша, хоч далеко не передова частина шукала для своїх сил і вільного часу такого виходу, який був одиноким можливий — у п'ятиці та ріжного рода скандалах. Так повстала т. зв. балагутьщина, з якої назвою історик духових течій на Україні стрічає ся часто в першій половині XIX в. Для пізнїйших поколінь ся поява зробила ся майже незрозумілою; Бобровський присвячує її поясненню кілька сторінок своїх споминів і поясняє її по мойому дуже добре. Наведу тут важнійші уступи з його характеристики. „По подвійнім упуцненю суспільної крові, наперед через революцію 1831, а потім через конспірацію Конарського — не говорю вже про справу „Декабристів“, що попередила ті дві і також забрала або зломала багато людей із нашої провінції — суспільне тло мусїло збліднути, жите не могло плисти широкою течією. Революція забрала найживїйші суспільні сили, Конарщина їх головних керманічів, найінтелігентнїйших і найрухливїйших людей, хоч може й не найрозсудливїйших. Хтож лишив ся в краю? Мала жмінка людей висого духа, що не вірили в хосенність доконаних подїй, а яких скептицизм заганяв на бездорожжє інерції; старці, яким досьвід і літа не позволяли діяльності; молодїж, що лишила ся з недоростків і недовчених революційної епохи, а без провідників щож могла висувати сама з себе? В кінці суспільні слимаки, на стільки розважні та боязкі, щоб перед бурею поховати ріжки і знов же на стільки боязкі та розважні, щоб тільки обережно і то лише для власної користи висувати їх — а таких завсїди і в кожній суспільности, а особливо в переходових добах найде ся досить. От такі то головнo творили тло нашої пореволюційної суспільности, надавали їй той сїрий,

боязливий та егоїстичний тон, перериваний від часу до часу виявами буття, шумними найчастіше та неподобними вибриками тої недовареної молодіжи, що під назвою „балагулів“ була звісна й по за межами нашої провінції, а якої королем був Антін Шашкевич, в крузі своїх адептів прозваний „Шашкою.“ (I, 42—43).

Бобровский не підніс виразно всіх моментів, що зложили ся на ту появу, не змалював повного образу тої національної катастрофи, яка впала на польський елемент по рухах 1831—38. Отже поперед усього не зазначив факту скасування Кременецького ліцея ані замкнення віленського університету, конфіскації великих бібліотек та архівів (Чарторийських у Кулавах Кременецької), тільки побіжно діткнув русифікації середніх шкіл на Україні, які доси мали ще старий латино-польський характер. Констатує тільки, що шляхта польська, „вважаючи школи зреформовані на російський лад лихими, не наганяла своїх недоростків до шкіл і позволяла їм гуляти дома. До війська, де би зрештою нічого не навчили ся, не без підстави по сьвіжих сварах панувала нехоть; до цивільної служби, в якій уже розсіла ся продажність, тим більша; в судах і урядах неуків і дармоїдів не потребували і туди йшла лише біднійша молодіж. Дома батьки, не дуже трудлюбні і не дуже освічені, не дуже наганяли їх не то до духової, але навіть до господарської праці, міркуючи, що як прийде час, то синок і так потрапить господарювати; при тім панував загальний погляд, що тому, хто буде мати маєток, не випадає працювати. Щож могло з сього вийти? Тільки неробство, а з него балагульщина, яка й справді держала ся майже виключно серед заможнійшої, гав. обивательської молодіжи, що мала змогу нічого не робити й брикати.“ (I, 43—44). Центром її був Бердичів і його ярмарки; головними проявами пиянство та цинічні жарти. Бобровский оповідає для прикладу один із таких жартів. „Раз якось девять балагулів, їдучи греблю, признали відповідним викупати ся. Купають ся собі, коли се з горбика на греблю надіждає лядара (критий повіз) повна женщин. А була се пані Падлевська з дочками, якої син також числив ся до балагулів. Ті пани не пізнають матери свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силою і посилають сказати, що „король і королева Конго хочуть паням зложити візиту.“ І отворивши на простріл двері повоза всі девять голі переходять через повіз. Аж довершивши сеї бурди похопили ся, кому її зробили, і дали драла“ (I, 47). Бобровский загалом не кидає каменем на балагульщину. Вважаючи її повстанє фактом зовсім натуральним і сплодженим даними історичними причинами, він зазначає й деякі її корисні боки. Поперед усього він стверджує, що при всім цинізмі ті люди не були зіпсовані. „Я не чував, щоб серед балагулів були люди підозреної чесности, картярі та мантії. Правда, уходили між ними дві не

дуже чесні „вольности“ — вкрати доброго хорта або ошукати при продажі коня, але се робило ся для приємности в польованю та для того, щоб було чим повеличати ся. Доброю прикметою балагульщини було переслідуване суспільних слимаків, таких, що підлипили ся перед властю, яка топтала загаль, переслідуване збабілих і таких, що хорували на велике панство“ (I, 44). Пізнійше не один із таких балагулів був добрим батьком родини і гарно виховав своїх дітей. Загальний свій суд про балагульщину Бобровський висловив ось як: „Поки молодіж складала ся з одиниць, що не вмiли нічого, отже й не розуміли висших цілей життя, поти цвила балагульщина — а було се між роками 1834 і 1844, поки покоління пореволюційних недоростків не вишуміло ся. В міру, як молоде покоління відживлювало ся одиницями, що порядно пройшли середні школи а .инколи й університет, балагульщина поволі щезала й конала. Викликали її неуптво й дармоване; школа і праця вбили її — все від було ся в порядку“ (I, 43).

Для нас ота польско-шляхотска балагульщина має спеціальне значіне, якого не зазначає виразно Бобровський, хоч і дає принагідно деякі факти для його зрозуміння. Реакція против польської церемоніальности, єзуїтської гіпокрізії та французької чемности, яка звичайно не зовсім то й свідомо проявляла ся в балагульщині, зазначила ся також і в мові. Балагули залюбки говорили по українськи, співали українських пісень або й самі укладали співанки, часто цинічні, українською мовою. Се зазначає виразно Бобровський, говорячи про „короля балагулів“ Антона Шашкевича (I, 46). Певна річ, що одним із перших „horreur“-ів, яких допускали ся балагули в тодішніх панських салюнах, було вживане по змові масних українських фраз та приповідок. Тип такого шляхтича, що сипле в розмові українськими приповідками, змалювавав Крашевський у своїй повісті „Dziadunio“. До таких можна зачислити й змальованого Бобровським (I, 74—78) багатого шляхтича Яна Гіжовського, який скоро лиш оживлював ся в розмові, то зачинав говорити по українськи. Бобровський оповідає про него ось який факт: „Раз мій батько намовляв його, щоб купив якийсь маєток на Волині, що продавав ся дешево. Пан Ян йому на се: „Не хочу!“ „A to dlaczego, mój Janie?“ „Бо земля не та“. „Że nie taka, jak na Pobereżu, to pewne, ale trochę podgnoisz, a będzie doskonale rodzić“. „Spasybi tobi za taku ziemię, szczo persze s—u a poślą już! Ty mini daj persze zjisty, to wżę ja napewno us—u sia“ — відповів пан Ян“ (I, 78). Знаючи такі факти нам не важко буде розуміти психологічний звязок польської балагульщини з тим „юродивим“ тоном, який рівночасно і ще значно довше, бо геть до 60-их років панував у одній частині українського письменства.

IV.

Дуже цікаві факти й уваги подає Бобровський про стан освіти і шкіл, розумієть ся, шляхетських, на правобічній Україні в 40-их роках. Балагульщина внесла фермент і в родинне життя по панських дворах. Приміри цинізму й неокресаности серед молодіжи 30-их років викликали реакцію, особливо серед жіноцтва. „Була се власне пора, коли почали звертати пильнішу увагу на домашнє вихованє. Наші жінки, завсїди чуткіші від мужчин, мабуть материним серцем дозріли насамперед, а радше насамперед постановили зарадити дотеперішньому недбальству. Вони взяли в руки керму домашнього вихованя і провадили його, як уміли. Самі вміли не багато, але надолужували пильністю й посв'яченням. Сьміло можна сказати, що те, чим було покоління моїх ровесників, безперечно завдячує дбайливости материй. Бо батьки, навіть освічені, крім удержуваня дітей в певній поверховій карности, не вглядали зовсім у їх навчанє ані дома ані в школі. Отже матері по перед усього вивели дітей у валькирів та челядних, з під догляду чесних, але темних і забобонних няньок та старих слуг, до покою під свій безпосередний догляд, а потім подбали про можливу освіту дітей, замість „директорів“ почали наймати вчителів, добирали їх чи щасливо чи ні, але доглядали навчаня як могли, зносили капризи педагогів, а нераз воювали з ними“ (I, 88). Автор признає, що се був зворот до ліпшого, але рівночасно додає, що було в тім звороті багато недоброго. В загалі бистрий на хиби жінок там, де вони переходять по за межі своєї компетенції, він видає острій осуд і про те жіноче вихованє польських паничів, яке заховало ся й доси. „Не чому иншому, як переважному впливови материй головво треба приписати ту блискітливість, легкість і поверховність нашої ніби уцивілізованої суспільности, той брак твердості, витривалості і волі, брак характерів, що являють ся різкою прикметою нашого часу і наших поступків“. Сей „материнський фетишизм“, як називає його Бобровський, „бажає для молодого покоління уживаня без праці“, вироджує „брутальний егоїзм, підсичуваний заграничним вихованєм і спекуляційним напрямом. Наші найчесніші матрони, не маючи ясного погляду на дійсні проблеми життя особливо нашого положеня, скривили вихованє нашої молодіжи, а з ним разом на довго й поступ нашої суспільности“ (I, 89). Як бачимо, осуд тверезого реаліста про ту обожану „*niewiaścę polską*“ випадає зовсім не так корисно, як у більшости польських публіцистів. Бобровський подає в своїх споминах масу прикладів молодих людей, яких вихованє і всю долю звихнули матері чи то патірною поблажливістю, роздуванєм їх пихи та амбіції, чи в кінці спекуляцією пруженячці та замужю.

Зрештою вихованє дїтий у ту пору, при загальній неосвїтности та лїнивстві самих родичів було дуже не легкою задачею навіть для богатих панів, що могли держати домашніх учителів. „Не легко було — оповідає Бобровський — у ту пору найти здібного вчителя. Кременецький ліцей тривав коротко; тих, що вийшли з його школи і лишилися про вчителюваню, дуже пошукували і платили досить добре, але їх було за мало як на що раз більшу потребу. При тім і сам учительський стан при тодішніх суспільних поглядах не був дуже принадний; домашнього вчителя кладено майже в ряді слуг. Тим то здібніші йшли до публичних шкіл, а ряди домашніх учителів складалися або з людей зломаних у своїм ґаху, смирних рутиністів, або з людей зовсім нездібних до навчання“. Вони звичайно й самі не знали основно того, чого бралися вчити, а надто не мали ніякісного поняття про методу. „Головною метою тодішнього домашнього вихованя було навчанє новочасних язиків — чим більше їх хтось умів, тим більш уважався освіченим“. Реального знаня майже не давано. „Майже всі освіченіші люди того часу завдячували свою освіту власному обчитаню в чужоземних авторах“. Крім знаня язиків звертано головну увагу на математику, „вважаючи її головною основою логічного думаня і першим признаком здібности хлопця“ (I, 94). „Що вибір учителя — читаємо далі у Бобровського — був не легкий, се так, бо й не було з чого так дуже вибирати. Але певне й те, що при вибираню панувала велика недбалість. Хто сам не хотів чи не вмів заняти ся тим, здавав діло на першого ліпшого знайомого, що найчастійше був так само нездібний до доброго вибору, ба навіть нерас брали вчителів просто з руки фактора. Плата домашнього вчителя, коли знав язики, виносила річно 100—150 дукатів, а коли не знав, то половину того“. (I, 95). Бобровський наводить своїм звичаєм цілу низку характеристик тих домашніх учителів, які перебували в домі його батька. Отже наперед Майснер, син збанкрутованого варшавського банкира; він „учив ся на купця, писав каліграфічно, говорив добре по німецьки, по французьки й по англійськи, але не знав основно ані ґраматики тих язиків, ані літератури; велів дітям учить ся на память із першого ліпшого підручника, а при тім був страшно нетерпливий і торгав дітий міцно ва вуха“. Та се був іще — як каже Бобровський — одан із ліпших учителів, бо „не мав ніяких злих налогів і був чоловік чесний“. Він часто згадував, що „вродив ся в срібній колиці“, та врешті „не мав ніяких глибоких переконань“ (I, 95—96). Далі йде Гіполіт Сокол, студент математичного відділу кївського університету, що по розв'язаню університету 1837 р. подав ся на вчителя повітові школи і дожидаючи номінації прийняв тимчасово посаду домашнього вчителя і швидко потім виїхав на свою посаду. Потім „хтось з Бердичева“ ре-

комендував якогось Слігоцького — старшого чоловічка, тихого й доброго вчителя. По кількох місяцях родичі Бобровського довідалися, що се був „ксьондз утікач із якогось монастиря, мабуть чи не бердичівського, з фаху давній учитель, але караний за піяцтво; покинувши монастирь він перейшов на православє“. Пронюхавши мабуть, що Бобровські розвідали його тайну, він „виїхав на кілька годин до Бердичева, коні відіслав і вже більше не вернув і потім ніхто вже не чув про него“ (I, 99).

В роках 1839—1841 Бобровський був у житомирській гімназії, що була заснована по скасованню кременецького ліцея і тулила при собі не мало вчителів того ліцея. „Директор і майже всі вчителі були ще Поляки і педагогі з професії“; між учителями було кілька бувших студентів віленського університету. Росиян було лиш кілька; один із них, Криловський, оженивши ся з Полькою, мав сина горячого польського патріота, що в р. 1861 за польські маніфестації був засуджений у салдати; брат Т. Бобровського викрав його від сторожі в Житоїрі і вивіз до Галичини (I. 106). Було також кілька Українців, або як їх називає Бобровський, „Polaków wschodniego obrzadku“, як Рафальський, Петро Кунашевич, студ. харківського університету, родом із Бердичова „i ze stanu duchownego ex-unitów“. „Ті всі вчителі Росияне зовсім не присвоювали собі ніякої політичної думки „обрусенія“, робили своє діло як уміли, дітей польських ані жидівських не переслідували і національного почуття не ображали, не вдавали ся в доноси і шпїонства, лишаючи се благородне занятє інспекторови гімназії Зімовському, якого не любили та бояли ся всі, як Поляки так і Росияне“ (I. 107). За паріотичні вірші знайдені у двох учеників 4 класи сей інспектор впакував їх... „у салдати“. Хлопців вислано на Кавказ, де один із них пропав без вісти. Генерал губернатор Бібіков зумів сю дрібну справу і другу подібну, що стала ся в винницькій гімназії, роздути до розміру великої політичної конспірації. Се потягло за собою „реформу“: вчителів Поляків понерепошено в глуб Росії, а позамінювано їх Росиянами. Директора житомирської гім. Ковалевського перенесено аж до Архангельська. Сей Ковалевський був Українець, що кінчив науки в Москві. Бобровський високо ставить його характер: „се був наскрізь чесний і благородний чоловік, але отяжілий і аж надто лагідний та поблажливий“ (I, 109). До шкільного начальства належав також почесний куратор, якого мала кожда гімназія з вибору шляхти. Бобровський характеризує такого куратора з його часів, Влади́слава Божи́дара Подгоро́деньського, чоловіка невченого, по троха сьмішного, та про те доброго, одинокого з між шляхти, що по селах закладав школи, тай у Житоїрі удержав при своїм дворі „на борщі й каші“ рік річно по кільканадцять бідних хлопців, даючи їм можливість кінчити школи. В числі таких годованців був і Зи́гмунт Сераковський, чоловік незвичайно

здібний, пізніший знайомий Шевченка в Петербурзі, один із ініціаторів повстання 1863 р., вкінці розстріляний.

Мабуть наслідком завваженого в хлопячих зошитах польського патріотичного духа від 1841 р. заведені були при гімназіях т. зв. „общія квартири“, себ то конвікти, де гімназіясти мусіли жити разом, щоб власти тим легше могли шпівонити їх. Проект такої реформи вийшов від Поляка, куратора київських гімназій Маршицкоґо, „najgłupszej i najnikczemniejszej figury, jaką w życiu spotkać mi się zdazyło“ — так характеризує його Бобровський (I, 117). Тодішні гімназії, основані на принципі нерівности суспівських верстов, були переважно шляхетські; тим то й пенсіонати для молодіжи ділили ся на три класи: по 90, 140 і 200 руб. річної плати від хлопця. Таким пенсіонатом завідував учитель, конче Росіянин; найвисше платний, де жили діти найзаможніших панів, стояв під доглядом самого інспектора. Надто до кожного відділу був приставлений окремиий гуввернер, а для найвисшого два (I, 117). І в Житомирі і в Києві, куди Бобровський перейшов 1842 р. до першої київської гімназії, учевики Поляки, пильно вчачи ся російської, німецької та французької мови, „не брали лекцій польської мови, хоч би лише приватних, бо не було її в програмі шкіл. Коли на приватні лекції язиків, музики, навіть кінної їзди, на коррепетиції математики і латини родичі не жалували накладу, то про науку рідної мови не думав ніхто. Учитель був би знайшов ся, бо польської мови вчили в інституті „благородныхъ двівницъ“. Польських книжок у бібліотеках наших пансіонів зовсім не було і ми читали їх лише контрабандою, без вибору, що хто міг дістати і поділити ся з товаришами. Не кождий і з дому виносив охоту до польських книжок, бо по панських домах читали або французькі, романи або зовсім нічого, хіба „Tygodnik Petersburski“ (I, 157—158). „Та про те — додає Бобровський — виховане в першій гімн. київській що до поверхової оглади було старанніше, що до освіти і моральности не гірше від иньших. Настоятелі поводили ся з учениками лагідно і чемно. Правда, ся гімназія була упривілейована і призначена лише для шляхти; по її скінченю ученик мав право без вступного екзамену бути прийнятим на київський університет“. Бобровський певне а posteriori не дуже корисно судить про сю систему. „Всі ми були „czysta krew szlachecka i obywatelska“ без ніякої примішки дітий иньших верстов. Друга київська гімназія, може навіть ліпша з наукового погляду, та приступна для дітий усіх верстов, уважала ся чимсь гіршим, і то власне задля того. І так на порозі житя, — кастовість, виключність, ерархічність стану, вродження і маєтку, а нерозлучно з тим і з нашою польською вдачею гордоші та надутість хапали молодого хлопця в свої обійми і мало котрого покидали в дальшім житю“ (I, 161). І сам Бобровський,

свідомо й несвідомо подає що до себе сліди сего впливу. До таких слідів треба зачислити його нелюбов до Українців, до якої він не раз признаєть ся досить отверто. З Українцями-зчителями він стикав ся ще в Житоїрі і не міг дати їм догани. В Київї він згадує про вчителя історії Нагулу, „grubego Małorosyanina, który Polaków nie lubił, ale ich nie prześladował systematycznie“. Та тут у пансіонї він у перше зіткнув ся з товаришами-Українцями, дітьми лївобережних панів. Інтересний його суд про них. „Росиян у пансіонї була менша половина, головно Українців із чернигівської та полтавської губ. Хоча зовсім не без здібности, вони визначали ся вродженням лїнивством і браком усякого вихованя. Хоча походили з заможних і давніх родин, то про те були зовсім далекі від звичаїв та привичок цивілізованої суспільности, а в товариських зносинах крім нестерпного грубіянства відражували скритістю та хитрістю. Тою першою стрічею з Українцями повинен я толкувати ту якусь нехить (wstręt) до зносин з ними, що держить ся в мене й доси. І в школі і на університеті і в світі мені доводило ся стрічати Великорусів, з якими я міг симпатизувати, яким міг вірити, але Українців ніколи. Найкрасні заяви в їх устах мені завсїгди видавали ся нещирими. Та справедливість велить се признати, що ті хиби українського характеру виробили ся на жаль під впливом положеня, якого зазнали зразу під рукою Польщі, а потім Росії“ (I, 156—157). Певна річ, у тій характеристиці більше говорить „шкіра“, інстинктове почуте племенної різниці та вплив тої від малку впоєної кастовости, на яку Бобровський нарікає в иньшій місці, ніж тверезий розум. Бож у своїх споминах він часто згадує про Українців в роді цитованого висше директора Ковалевського, яких характерови він не може закинути нічого. Ну, та дарма; загальна характеристика у нього, як у тисячів иньших людей, виробляє ся не арифметичним способом як сума таких і таких ясно означених фактів, а як хемічна сполука якихсь тисячних „imponderabilia“, що не раз корінять ся глибоко в крові, нервах, традиції та неясних вражінях і споминах дитинства та пізнійшого житя. При тім, розумієть ся, Українці не свободні й від тих хиб, які підносять Бобровський; та чи свободні від них і від иньших не раз далеко тяжших хиб ті сотки Поляків та Москалів, яких він перебирає в своїх споминах і з якими про те приятелював певно далеко щирійше, ніж із Українцями?

V.

З приводу свого вступлення на університет у Київї, де він по двох роках провалив ся при екзамені, Бобровський своїм звичаєм подає цілу галерію портретів виднійших осіб українсько-польського „товариства“, то-б то тих висших сфер, серед яких він обертав ся. Подаємо

з сеї багатої галерії деякі характеристики людей, що можуть обходити ближше історика духового стану тодішньої (1845) України. Отже поперед усього тодішній київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, колись поручник, що втратив ліву руку в битві під Бородіном, у ту пору сивий уже, не без оглади, „вмів бути приємним і дотепним, коли хотів, особливо в жіночій товаристві, але ще частійше бував лютим, брутальним і безсердечним. Як чоловік се був розпустний цинік; як урядник — сатрап, що не знав інших границь своєї влади, як тільки волю царя, та сей був далеко і свято вірив у велику позиточність свого слуги, який раз-у-раз доносив йому про неспокій у завідуваній провінції. Женатий, він не жив із жінкою, яка пробувала в столиці ніби для виховування дітей; у Києві він не вязав ся нічим. Крім хвилих інтриг з акторками називано чотири пані, що за чергою або й рівночасно були його любовницями; були се пані Пісарева, жінка управителя його канцелярії, панна Красовська, дочка генерала, Росиянка, і дві Польки: графиня Емілія Потоцка Мечиславова, котра не жила з мужем і своїми жалобами склонила Бібікова, що велів вивести його в глибоку Росію, і Октавія Свейковська, панна, сестра попередньої. Ведучи таке життя Бібіков був дуже вибачний на всякі вибрики своїх підвласних, чи то урядників чи студентів, коли ті вибрики обертали ся в сфері жінок, карт і гуляток. За те не знав прощення у випадках з політичною закраскою. Хоча називав Поляків „непоправною нацією“ і старав ся при кожній нагоді наводити на них страх та дусити всякі прояви польського патріотизму, то про те „волів товариство польське ніж російське, а урядників, навіть високих, брав дуже в гори. Університетських професорів і президентів різних судів запрошував тільки в гальові дні і їх засажувано до карт у передпокою. В кождім Поляку шукав поперед усього „бунтовщика“, але коли переконав ся, що в данім чоловіці нема до сього ґрунту, був чемний, услужний і ласкавий. Але се не перепиняло йому під сердиту хвилю говорити, що мусить переробити польську суспільність і вигнати з неї панські забаганки. „Ви привикли їздити по шість пар коний на одного шляхтича, а я доведу вас до того, що вас шість шляхтичів буде їздити одним конем“ (I, 227—229). З тим усім твердить Бобровський, що племенної ненависти до Поляків у Бібікова не було, а поступав він так, як поступав, тільки кермуючись Миколаївською абсолютистичною доктриною. Пізнійше, коли побувши короткий час міністром внутрішніх справ був віддалений і у Александра II попав у неласку, переніс ся на життя до Дрезна, де й умер 1870 р. Тут він радо сходив ся з Поляками, яким по 1863 році робив навіть деякі прислуги і не одному емігрантови улекшив поворот до краю та царське помилуване (I, 230). Та найбільшим добром, яке по думці Бобровського завдячує

Бібікову Україна і навіть спеціально польська шляхта, було те, що Бібіков вимінив власне на її підкопане, а власне заведене тзв. інвентарів, якими означено докладно повинности селян супроти ділчів. „Не витворили вони нічого нового, але хоч троха й не зовсім раціонально змінили обичаєві відносини (ся темна фраза значить мабуть те саме, що в жаргоні наших шляхтичів „патріархальні відносини між двором і хатою!“), то про те усталили законну норму спільного житя. Хоч були видумані для підбурювання (jątrzenia) верстов (?), то навпаки загостили їх взаємини, положене селян зробили зноснійшим, бо ясно означеним, і помалу підготовили настрій до увільнення селян і наділення їх власністю“ (I, 230). Бобровський сумніває ся, чи Бібіков запроваджуючи сю постанову предвиджував наперед її наслідки, хоча пізніше й хвалив ся ними. Що шляхта в заведеню інвентарів бачила для себе великий удар, се стверджує наш автор оповідаючи, що „в шляхетським таборі були проєкти зложити грубу суму, щось до 30.000 рублів для Пісарєва щоб не допустити до заведеня інвентарів. На щастє ті проєкти розбили ся через брак шляхетської жертволюбности. Ініціатором сеї думки був Теодор Ячевський, і він мав пертракувати про се в Пісарєвим“, (I, 229).

Інтересна силуетка сього достойника. „Пісарєв був під управою Бібікова дійсним ховаяном провінції. Він справді „адміністрував“, а душею сеї адміністрації було як найхитріше зорганізоване підкупство. За все треба було платити; кождий і при всякій нагоді мусів оплатити ся Пісарєву. Не тільки всякі іменованя в адміністрації і поліції, але навіть у судівництві і в школі залежали від генерал-губернатора. Значить, кожда просьба посади, кождий хто мав діло в адміністраційних інстанціях, опиняв ся в руках Пісарєва і мусів платити. За посаду ісправника або директора гімназії платили 500—600 руб.; за посаду судії 300—600 відповідно до заможности повіту, де той аванс мав бути визискалий. Навіть нещасливої посади вчителя в пов. школі годі було одержати дармо, хоча там і не було поля до визиску. Хоча нагляд над адміністрацією скарбових дібр належав до губернаторів, у Києві присвоїв його собі Пісарєв, а що ті скарбові добра не були ще злюєстровані, то їх віддавали в адміністрацію особам, яких уряд уважав „певними“; з сього жерела тягнув Пісарєв великі доходи, бо кождий адміністратор мусів йому оплачувати ся; я сам знав таких, що вносячи до каси по 3000 руб. уставленої для них аренди, платили Пісарєву по 1000 або й більше руб. що року, щоб відволокти остаточну люстрацію. Справи конфіскації з уряду належали до генерал-губернатора, а так само справи відкупів (пропінації) та контрабанди, в кінці о нього опирали ся справи утисків селян через ділчів, а всі ті справи давали Пісарєву богате

живо. А нераз який догадливий ісправник наганяв йому зовсім несподіваного хабаря і за се міг бути певним ласки пана генерала". Бобровський подає для ілюстрації ось який факт: „Жив у бердичівськім повінїкий Венедикт Бентковскій, завзятий здирця селян та картяр; про него невідомо, відки пішла слава, що перепродує фальшиві банкноти. Бердичівський ісправник, бажаючи приподобати ся пану генералови, згадав йому про се. Бентковского покликано, щоб ставив ся у Пісарєва. Ледво сей натякнув щось про сю чутку, аж ось Бентковский не в тім битий виймає з кишені пачку асигнат і мовить: „Я й не догадував ся, по що пан генерал покликав мене. Ось маю при собі пару тисяч рублів і складаю їх пану генералови до переглянення; коли там найде ся хоч одна фальшива асигната, то без суду і права вишлете мене на Сибір". І купив собі спокій (I, 231—232). Коли до таких справ і вироблюваня „протекцій навіть там, куди не сягала його компетенция, додати справи тав. політичні, до яких клевети Пісарєва могли притягти і притягали будь якого чоловіка, аби лише був багатий, то будемо мати показ границь і власти Пісарєва. Нагарбані таким робом капітали звичаєм російських урядників складав у банку на імя жінки, з дому Вішневскої (мабуть Польки, Бобровский соромливо говорить лише „*rodem z Małogosyi*) Та вона заклала собі з нього, покинула його і з любовниками розтратила ті гроші. Сам Пісарєв разом з Бібіковим із Київа (1852 р.) подав ся до Петербурга, де в якійсь п'ятниці йому вибили око. Коли Бібіков став міністром, зробив його губернатором Олонецької губ., де також допускав ся страшних здирств, за що його бито по лицю; в кінці попав під суд і під судом умер у Петербурзі (I, 232).

Ще кілька слів про наганячів і „челядників" Пісарєва: „Гайворонський умер віце-губернатором у Житомирі, пропивши і програвши все, що нагарбав. Політковський наступив по нім на тій посаді, потім був губернатором у Саратові, відки мабуть його прогнали, чи може аж по смерті викрили ся його надужитя. Столов закупив значні маєтки в подільській і київській губ., був оскаржений і лишив ся в підозріню як спільник банди конокрадів; над селянами збиткував ся так, що селянки села Шпиток збили і обезчестили його. Коли в часі живив він допікав їм розтинаючи повязані снопи, вони повалили його на землю, били по лицю, а потім розкленувши уста кожда по черзі насикали в них" (I, 233). Як бачимо, не дуже то принадні малюнки, немов розділ із старохристиянського наміфлета „*De mortibus persecutorum*".

Зверхником (куратором) наукового округу і університета був Бібіков, а його помічником Михайло Юзефович, звівний в історії нашого письменства як один із донощиків на Кирило-Методієве братство і як автор славного на весь світ наказу з 16 мая 1876 р., яким заборонено

само істнуванє укр. літератури в Росії. Послухаймо, що пише про нього Бобровский. „Яким способом з поручника саперів він зробив ся наперед інспектором наукового округу, а потім помічником куратора, се вже його секрет. Підлещував ся та підлизував ся Бібікову, приятелював, а навіть посвоячив ся з Пісаревим, аж видранав ся на посаду помічника. Та зробити ся куратором йому таки не вдалось, хоч і бажав сього дуже. Коли я ще був учеником гімназії, в його питаннях при екзаменах та в його промовах нас дивувала його ігноранція та грубіянство, з яким він на наших очах зневажав наших нещасних учителів, а коли зробив ся помічником куратора, то й професорів. Та одного ще не можу забути, а се того, що він, сам Українець, своїми доносами викликав у Києві тзв. „справу Українців київського університету, якої жертвою впали Шевченко, Куліш, Костомаров і Павлов.¹⁾“

„Коли настав новий царь, то й Юзефович пішов у кут, оселив ся постійно в Києві і вдавав із себе ліберала. В ту пору тулив ся до польського товариства. В пору селянської реформи кидав ся та викрикав на своїх земляків Українців, що посягаючи хотіли наділити своїх селян. Говорив, що соромить ся належати до „Малоросії“, а нас (Поляків) вихваляв та величав і остаточно втер ся до нашого товариства, в чім допомагав йому Михайло Грабовский, що був із ним у приятельських зносинах і формально накидував його своїм знайомим. Толкував п. Михайло сю свою слабість до Юзефовича тим, що „се цікава птичка, про все можна з ним говорити, ні перед яким питанням, раніє, не жажне ся. Oh, il a le courage de la bêtise!“ (він має відвагу глупоти) Тимчасом не так воно вже було тоді. Повертаючи ся кільканацять літ у професорських кругах і читаючи не мало він значно підучив ся, а вродженої здібности й здорового осуду не хибувало йому зовсім. Говорив добре і загалом, сучасні питання цікавили його дуже і зовсім не були йому чужі, можна було з приємністю розмовляти та дискутувати з ним. По р. 1863 напала на него шалена ненависть до Поляків, яких знав ліпше, ніж інші Росіяне. Перестав нам кланяти ся і зачав по давньому робити загальні доноси на польську суспільність — із уподобання певно тай у надії, що одержить офіціальну посаду обрусителя. Коли сього не досягнув, кинув ся до публіцистики в „Кієвлянині“ та „Московских Відомостях“, писав про нас і против нас, догадуючи ся і часто фальшуючи факти. Тепер хоч уже постарів, живе в Києві як голова партії, що стоїть на сторожі як „польської“, так і „української інтриги“, і все

¹⁾ Бобровский помиляєть ся: прогнанє Павлова з київського університету не мало нічого спільного зі справою Кирило-Методієвського братства.

в хвилях, які вважає „критичними“, практикує тихі або голосні доноси не лише проти Поляків, але й проти своїх земляків Українців. Та не відразу Михайло Володимирович станув на висоті „національного мужа“! Перед тим він прокладав собі дорогу заходами властивими найзвичайнішим урядничкам. Отже коли ще не був ані лібералом, ані „мужем провидіння“, а тільки гімназійним інспектором, яко посвоячений в Пісаревим (його брат був женатий в рідною сестрою пані Пісаревої) посідав таке велике довіре у Пісарева, що той укриваючи плоди своїх здирств купив на його імя маєтність (мабуть Баришпіль за Дніпром). Титулярний дідич почав так енергічно поводитись у маєтку, як коли-б був дійсним паном і лишав ся глухим на всі упінення дійсного. Сей витягнув справу перед суд Бібікова, і той признав маєтність Юзефовичеві, а для Пісареві визначив сплату. Та дуже треба сумнівати ся, чи дістав яку сплату Пісарев, бо Юзефович усе мав репутацію задовженого і неакуратного“ (I, 233 – 235).

Як під таким верховодством виглядало найвисше огнище осьвіти, київський університет? Виймаємо його характеристику зі споминів Бобровського. Хоч закрашена індивідуально, вона може служити деяким доповненєм до тої офіційальної історії сего університету, яку в 50-ті роковини його істновання видав проф. Владимирський-Буданов. „Заснований у р. 1834, замкнений у р. 1838, знов отворений 1840 мав сей університет три віділи: медицини, права і філософії; сей остатній мав два відділи: філософічний і математичний, а сей остатній знов розпадав ся на дві групи: математики і наук природничих. Число студентів було не висше як 300, бо в ту пору лише шляхта і сини купців першої гільдії могли вступати до університету. Люди з „податнаго сословія“ мусіли мати увільненє від своїх громад і спеціальний дозвіл на ходженє до університету. Катедри київського університету були в разі обсаджени професорами бувшого віленського університету та кременецького ліцея, але по замкненю університету 1838 р. розміщено їх по иньших російських університетах, а відкриваючи університет 1840 р. покликано до нього нові сили. Таким робом ані університет ані члени „совіта“ (сената) не могли мати ніякої корпоративної традиції, скликані з ріжних сторін держави на ґрунт чужий для них. Тим новим науковим силам може й не хибувало науки, і певно не один із тих професорів, буваючи й на заграничних університетах, знав і найновіші висліди та найновіші методи. Але кинені на провінції самонас, без ніякої злуки, якої ані з собою не принесли, ані на місці не могли знайти, при скупій пенсії та не маючи виглядів на дальший аванс, жили окремо один від одного і від суспільности, в повній науковій і навіть моральній апатії. Науку мали, але бракувало їм усім „святаго огню“ -- любови до науки і любови до

нас, університетської молодіжи, без чого ніяка наукова інституція не може дійти до розцвітту. Для науки не зробили нічого, впливу на молодіж зовсім не мали, ба навіть цурались його, боячись скомпромітувати ся. Не чути було зовсім, щоб котрий із професорів працював або писав що в своїй спеціальности; для многих виклади були панщиною, яку доконче треба було відбутт, та яку годило ся скоротити, опізнюючи прихід а прискорюючи вихід. Сумлінних, таких, що бажали навчити і приготворювали ся для викладів, було ледво кілька. Між такими найпочесайше імя мав проф. хемії Фонберг, колись професор у Вільні (I, 273—274).

Із характеристик тодішніх професорів, які подає Бобровський, виимаємо лиш деякі, цікавіші чи то як причинки до малюнка часу, чи спеціально для історії українського національного відродження.

Професори Новицький (викладав лєогіку і філософію), Ставровський (викладав новочасну історію і статистику), Федотов (римське право) і Даченко (декан філософічного виділу, викладав висшу математику) „се були люди безхарактерні, продажні, що спекулювали на богатих паничів, яких приймали на квартири, запевнюючи їм неробство і безкарність за всяки вибрики. Се була немов взаїмна спілка для ввводження до університету і патентованя ученими степенями заможнійшої молодіжи, про яку знали або догадували ся, що може квартирувати у одного з них і платити по кількасот рублів (400—800) за хату, харчі і право не робити нічого. Були се часи зглядної невинности професорського стану в Києві, бож ті шукали побічного доходу все таки в межах своєї педагогічної спеціальности, хоча між педагогом і професором унів. нема нічого спільного. Досить, що шукали жерел доходу зїби то в власнім фаху і вдовольали ся чим будь. Сьогодні їм і тисячів мало, а всюди їх повно, де можна брати добру плату не багато дбаючи про працю. Сидять у банках і в міській „думі“, і певно не з любови до загального добра, а їх руки зовсім не менше хапчиві від рук урядників, колись ославлених, а сьогодні далеко більше здержаних, ані від рук міщухів, віковичних паразитів міських зарядів“ (I, 274—276). Про Максимовича Бобровський згадує лише коротко. „Молодіж натовпом ходила на виклади проф. російської літератури Максимовича, що мав викладати її будім то в порівнаню з иньшими славянськими, але не міг дати собі з тим ради, бо був самоук і збирач шпаргалів та викладав без ніякої методи (був доктором *honoris causa*) (I, 247). Детальнійше говорить про Іванішева. Сей викладав право поліційне і торговельне та міжнародне. „Іванішев був без сумніву дуже здібний і учений, свої предмети викладав добре, але скептичний і саркастичний, не тільки студентів не заохочував до праці, але насмішками відпихав від неї. Тяжлю, що один із знайомих

мені студентів пішов був до Іванішева просячи у него вкавівок до написання дисертації на медаль, власне визначеної на тему з міжнародного права. „По що вам медалі? По що вам писати про міжнародне право, коли се не жадне право, а фікція?“ — відповів професор і насміявши ся та не порадивши вічного відправив його ні з чим та знеохотив до праці, яка хоч може й не була би варта медалі, все таки була би піднесла знане й ум студента. Значить, не було ані іскорки сьвятого огню. Вроджений у Києві тут же й прожив увесь вік. Ставши членом комісії для видавання старих актів провінції, займав ся Іванішев пильно сим виданєм, але кермував ним дуже сторонично. Вибрав виключно акти, що в як найгіршім світлі показували історію Польщі на Русі і малював її в тенденційнім освітленю. Яким способом той холодний і на все байдужний скептик міг розпалити в собі таку ненависть до Поляків і до всього, що польське, сього не вмію пояснити; се лише певне, що в добі, про яку говорю, вона ще не проявляла ся, аж геть пізніше“ (I, 276—277). Що до пізнішого становища Іванішева супроти Поляків не беремо ся пояснювати сумнівів Бобровського, але що до видань київської Археографічної комісії, а спеціально праці в ній Іванішева, скажемо, що ми й там ніякої ненависти до Поляків ані сторонничости не можемо добачити. Отже коли що тут загадкове, так тільки легковірність, з якою Бобровський (певно сам не пробувавши навіть сконтролювати діла) повторяє утерті серед Поляків поговірки про те, що ся комісія фальшувала та сторонично освітлювала старі акти та стару історію Польщі на Україн.

Певна річ, що коли з боку професорів було таке навчанє, то й з боку студентів мусіли бути відповідні до нього студії. „Який дух був у вчителів — пише Бобровський, — такий і у навчаних. Кнаїпували, гуляли, дармували, з малими хиба внемками, на всіх виділах. На виділі природничих наук була головнє молодіж маюча, обивательські сини, бо то був виділ ніби то найближше зв'язаний будущим хліборобським занятєм. Менше заможна шляхетська молодіж, сини урядників, а часом і амбітніші поповнічі йшли на права; круглі бідаки вибирали медицину, фізіологію та математику, одні маючи на оці практику, другі вчительські посади. Уряд удержував 180 пансіонерів званих „казеннокошними“, головнє медиків, фізіологів і математиків, та були й правники. Вони жили в університеті на 4-ім поверсі, а по скінченю мусіли 5 літ відслужувати в відповідних фахах. Студенти-панічі удержували повози і верхові коні, бачували і грали в карти завзято, пили шампанське у Добжияловського (модного цукерника з Дубна, що приїжджав на контракти) і у Бекерсівки (гарної каварки), де нераз здибали ся й зі старшими і давали собі духа на прилюдних вібранях у купецькім клюбі і в закладі славної Рейзі

бердичівської, а все голосно і бундючно, щоб звернути увагу малого місточка, яким був тоді Київ. Віднійші, яких не ставало на клюби та на шампанське, вдовольняли ся вечерею у Самохоцького на Подолі, а Українці та поповичі наливочкою, а то й простою сивухою, спроваджуваною на кварта до квартири, а коли їх розібрало, робили галабурди по ночах на вулицях або в підозрених домах, які нераз розганяли. Власть поліційна дуже обережно і неспміло брала ся до справ, де були замішані студенти; власть університетська, якої головою був „інспектор студентів“ полковник Сичугов, була досить слаба та вибачлива. В справах пильности та моральности студентів полковник не був острій; ще більше дбав про відповідне ношенє волося, нусів та бороди, ровняті мундури або неправильний крій одежі; та не знав пробачення в разі якогось студентського зібраня, що не мало метою гулянки. Вся чуйність його і підвластних йому субінспекторів та педелів була звернена на те, щоб не допустити до скуплення молодіжи коло якоїсь поважнішої думки і праці. Що дня їздив полковник-інспектор з рапортом до генерал-губернатора і мав у нього велике довіре. Тай поблажливість самого Бібікова в скандальних справах була аж надто відома. Під його безпосередньою опікою і в його домі жив його сестрінок Сіпятин, студент, що завсїгди був верховодом у всіх головніших авантурах. Поліція мусіла повідомляти вуйка про се, але розумієть ся, все вменшувала вину сестрінка й його товаришів. Вуйко лаяв з уряду і з обовязку опікуна, але потім сьміяв ся сердечно. Раз кільканацять паничів у товаристві Сіпятина вибрало ся до Броварів, першої станції за Дніпром, на якусь гулянку, а вертаючи п'яненькі були на мості зупинені службовим поліцейським, щоб вилегітимували ся хто вони такі. Хоча поліцейський зробив се з обовязку, п'яні зтуденти серед ночі вкинули його в ріку. На щастє бідолаха виратував ся, а винуваті дістали по девять годин карцеру. Колиб у кого з них було знайдено найневинніший віршик Міцкевича або навіть нецензурний вірш Пушкіна, то певно не викрутив ся б від казamat або Кавказу“ (I, 280—283).

„Крім гулянок язвою тодішньої університетської молодіжи було картярство. Правда, до сього допомагала також молодіж позауніверситетська, що прибувала на контракти, а навіть часом і старші аматори. Картові вечери у Зигмунта Котюжинського та у Скорупського тривали часом по кілька діб, себ то від суботи до вівтірка, а гра заходила на тисячі“ (I, 283). „Крім аматорів гри, що шукали вражінь, було на жаль між студентами також декілька шулерів, звєнених, а про те толерованих. З Поляків були тільки два такі, що удержували ся з карт, Росоловський і Окуліч. Правда, граючи з товаришами вони не циганили, але оперували по приватних домах, у купців, урядників та в купецькім клюбі, а раз дїбравши собі ще одного товариша обіграли в купецькім клюбі самого

поліцмаистра Голяtkіна, з чого сьміяло ся ціле місто, та що про те не закриває факту, що такі могли бути толеровані серед студентів" (I, 285). Правда, з інших сторінок споминів Бобровського видно, що сею хорошою картярства хорувала тоді мало не вся шляхетсько-польська та уряднича московська суспільність на Україні: се було навіть неминуче при повнім загальмованню всякого не то вже політичного, але й загалом духового руху, серед атмосфери панщини в низу, абсолютизму в горі і шаленої продажности та безхарактерности докола. Та про те не можу відмовити собі приємности зацитувати один дуже розумний його уступ, більше моралізаційного ніж історичного змісту про картярство. Оповідіши, як сам він раз, будши студентом, попав ся в руки двох шулерів і вже програв був досить значну суму, та в пору був вирагований одним товаришем, що розпізнав фальшиву гру його партнерів, Бобровський додає, що від тоді зовсім перестав грати, „не стілько не бажаючи ризикувати грошей, скілько для уникнення страти часу та знайомостей нераз непоміжаних. Не граючи позбуваю ся з дому людей нудних, не здібних ні до чого иньшого крім гри, маю дома лад і порядок, слуги в пору висплять ся і на пору випічуть, не марную власних грошей і не присвоюю собі чужих. А що мені ніколи не інтересували скількість, лиш якість зносин і людей, то коли у мене нудять ся без карт, нехай не вертають, не маю нічого против того, — а коли зуміють забавити ся без карт, тим ліпше. В так званій малій грі жаль мені дуже не грошей, а змарнованого часу. Я готов радше виблчити молодіжи, що потребує вражійнь, газардову гру, ніж те ніби невинне клапанє картами по цілих вечерах а часом і днів. Газардовий грач може отямитись і вилічитись, але клапач, се кандидат на непоправного і в додатку безисного неробу. Не вірю в безінтересовість грачів. Кождий грач бажає виграти, коли не для грошей, то для вдоволення своєї амбіції. Гра оперта на вивискуваню положення противника псує характер, робить його безоглядним і марнотратним, бо виграні гроші майже не числять ся, а програна іритує, догоркаючи або кишені або амбіції. Не досить того, картярство веде нераз до товариства зовсім невідповідного, бож карги рівняють людей інтелігентних з дурнями, а чесних і правих з підозреними. Зі всіх людських пристрастей картярство мабуть чи не найбільше небезпечне, індивідуально й суспільно" (I, 286—287).

VI

Все се, що подано доси, то тільки маленька частина змісту першого тому споминів Бобровського, так сказати, історична нитка, на яку до ладу чи не до ладу насильно родинні історії та характеристики найрізнійших людей. Не можу розстати ся з сим томом, щоб не подати

бодай кількох проб таких характеристик, вибираючи такі, що можуть мати значінє для розуміння часу (Миколаївської доби) і відносин, що панували серед того окремого свѣта, яким була тодішня польська шляхта на Україні. Був се окремий свѣт, щільно замкнений сам у собі, відгороджений від иньших, робучих верстов (по тодішньому „податныхъ сословій“) грубою верствою пересуду та легковаження, так грубою, що прим. і сам Бобровский на протязі двох томів своїх споминів, де подано характеристики многих соток людей, в значній, коли не переважній частині людей нікчемних, безхарактерних та негідних спомину, не згадує ані разу хоч би про одного якого селянина, не дає силуетки хоч би одного слуги, льокая, гуменного, побережника або загалом підданого, в усякім разі нікого з тих людей, із якими стикав ся день у день, які дбали про його вигоду, працювали на його удержанє. В його споминах ті люди по просту не існують, бо вони „не належали до товариства“. Щож таке було се „товариство“?

„Товариство“ — оповідає Бобровский — відповідно до тодішніх понять, які мали ще перестояти кількадесять лїт, складало ся виключно з „обивательського“ елементу, а ся назва прислугувала виключно сільським дідичам. З них осїдали в місті лише ті, що справували виборні уряди, бо осїдати в місті „для едукації дітей“ (якою, говорячи мимоходом, найчастійше не вміє ся покермувати) тоді не було ще в моді так, як тепер. Виборні висші урядники: маршалки губерніяльні та повітові, президенти судів головного і совісного¹⁾ та куратор гімназії бували люди старші віком, фамілійні та заможні. Депутатами судів головного, кримінального і совісного вибрано звичайно людей молодших, здібніших, найчастійше неженатих, відкриваючи їм дорогу до дальших „обивательських почесностей“. Таких бувало по двох у кождім із названих судів, а судові депутати числили ся до висших виборних урядників і мали поважанє становище. Дальше йшла купа різнородних депутатів: до приказу (загальний уряд опікунський), до дорогової комісії, до провіантрової комісії і до шляхетської комісії: в перших трьох по однім із губерній, в остатній по однім із кожного повіту. При виборі на ті уряди, позбавлені дійсного значіння, вважали вже не на здібність та заможність, але на охоту. Титул депутата прислугував кождому однаково, і хто би там пізнійше допитував ся, куди він депутував? Виборних урядників, що мусїли раз-у-раз перебувати в місті, було кільканацять. Надто жило в місті (мова тут про Житомир, та так було й по иньших губ. містах) кільканацять молодих обивательчуків записаних у службі різних юрис-

¹⁾ Суд для шляхетських родинних справ, мб. те, що в давній Польщі *forum nobilem*.

дикцій — для ранги, бо хто не мав ранги, хоч би XIV класи, не міг бути ані виборцем, ані вибраним. Ті паничі, належачи до обивательського стану і до товариства, могли дармувати, коли на се дозволяли засоби. До товариства належали також значніші адвокати, звісні з розуму й характеру, бо з них, коли доробилися незалежності — все в формі земської посади — вибрано судіїв, депутатів та президентів. Юриспруденція в Польщі завсідги тішила ся поважанем. Але ті пани, більш освічені та поважніші від пересічної маси дідичів, а поперед усього люди праці, не дуже горнулися до дармоїдського обивательського товариства. (Ми зараз побачимо, якої там вони нерас зазнавали шани). „За те вчителі, лікарі, аптекарі, артисти, коронні урядники і купці по-лишалися зовсім по за межами товариства: ані воно їх зовсім не по-шукувало, ані вони його, вважаючи таке відокремлене цілком натураль-ним і не почувачи потреби взаїмного зближення“ (I, 120—121).

„Загалом у ту пору панувала не то пошана, але якийсь фетишизм суспільних позицій у поглядах тодішньої шляхти. Поперед усього фети-шизм роду — без огляду на заслуги, а більше з оглядом на тутули й багатство. Було тоді багато „копертових графів“, бо поперед усього в Австрії дуже легко признавано титул графів сенаторським родинам, а по друге й царь Александер I не жалував „коперт“, мабуть знаючи або прочувачи, що на ту вудочку з десятиох можна зловити девять. А що Волинь справді була осідком многих давніх, заслужених, князів-ських родин, то відтам і пішли головні ті „копертові графства“. За ними потяглися подільські полупанки, переважно зроджені з офіціалістів Любомірських та з воларів. На Україну ся претензія до титулів зайшла найпізніше, бо там шляхта, сьвіжо повставши з офіціалістів Потоцких, тільки що дорабляла ся гроша і до титулів не мала претензії. Аж сини і внуки за моїх часів почали тягти в той бік. Та царь Микола зовсім не був щедрий в надаваню титулів, і за його панованя брано цирографи від копертових графів, що не будуть уживати сього титулу. Але се не багато помагало, бо як же тут спротивитись, коли на сам перед льокаї, а потім і „ласкаві сусіди“ привикли давати титул!“ (I, 48). Бобровський наводить кілька прикладів таких графів і графинь „з ласки льокаїв“ і ніколи не залишає нагоди, щоб злбно посьміяти ся над ними. „Отже ті титуловані пани творили окрему котерію, ніби висшу від звичайної шляхти, високо цїнячи себе й цїнені від иньших. Серед нетитулованої шляхти домагав ся пошани на перед уряд, звичайно справований мізерно, а потім масток, здобутий не власною працею, а з ярма панщини, а часто з тяжкого гнету. Особиста, так звана „wyzwolona“ праця цїнилася дешево, ба навіть була в погорді. Такий учитель, лікар, невиборний урядник або артист, хоч і бували в товаристві, на скільки були там по-

трібні, але до товариства не числили ся, як люди, що безпосередно брали ремунерацию з рук своїх добродіїв — „обивателів“. З людий праці лише державці допускали ся як рівні до „обивательського товариства“, раз тому, що мали діло з панщиною і „хлопством“, що вже надавало їм деяку міру панства, а по друге — кождий державець міг купити село і сам зробити ся обивателем“ (I, 49).

Як багатші шляхтичі вітали до графського титулу хоч би „з ласки льокаїв“, так само вітали й до почестий, що йшли з урядів. „На чолі повітових урядів стояв маршалок, що мав першенство власти й репрезентації обивательської. От і тиснула ся до того уряду вся заможнійша шляхта, не через дбайливість про добро загалу, але для почеси. Скоро шляхтич дохрапав ся кількох сід, будував дім із шістьма бодай колюмнами в ганку, з просторими сальонами, мало дбаючи про иньші вигоди (виробила ся така окрема архітектура, якій я надав назву „маршалківської“), заводив у себе доброго кухаря, а хоч нераз лічкурна та дусигріш — прикмети всякого доробкевича, — тепер удавав дуже щедрого, силкуючись приєднати собі обивательські серця. Хиба був уже зовсім підозреної чесноти чоловік, щоб йому се не вдало ся, скоро раз стояв на ґрунті доброї кухні та добре знаної сердечности. З уряду маршалок мусів гостити та цілувати повітову шляхту без вибору, инакше його окричать скнарим та непопулярним, а тоді й вибір його бував сумнівний. Крім кухаря та поцілуїв третім конче потрібним причандалом був „добрий секретарь“. „Коби лише мав доброго секретаря“, чув я не раз при виборі не одного зера. І справді найчастійше секретарь урядував, а маршалок репрезентував“ (I, 49—50).

„На судові уряди вибрано звичайно людий особисто здібнійших. Від сих уже не домагали ся ані кухаря ані поцілуїв, і вважано їм се доброю прикметою, коли залагоджували справи без секретаря. За те мусіли вони терпливо вислухувати обяснень чи то в суді, чи й дома, мусіли нераз не держати ся формальностей, які шляхтичеви, що приїхав до місточка за інтересами і квапив ся з поворотом, видавались обтяжними, — бо як же-ж було не відріжнити хоч тим способом „обивателя“ від простої „черні“? Виборних урядників формалістів не люблено. Хоч би такий і визначав ся розумом та правотою, то його толерували, навіть шанували, але популярности він не мав. Та за те не бувало й того, щоб виборний урядник тягнув із уряду зиски або навіть брав хабарі. Впливам, просьбам підлягали нераз, але руки були чисті. Маршалок іще докладав із власної кишені не то що на угощування, але й на канцелярію, на подорожі та на ріжні жертви, на які з уряду бував наражений. Загалом серця були чесні, голови слабі, трудолюбність мала, а напушеність і страх — величезні серед виборних достойників — розумієть ся,

з різкими виїмками. Кандидатів на уряди не хибувало, бо кождий заможніший бажав ясніти на становищі чільнім у своїй околиці. Тай дами дуже живо цікавилися сею погонею за маршалківством, бо не одній заможній шляхтянці, жінці зовсім неамбітного мужа, хотілося зайняти „місце на каналі“. Бо такий був звичай, що дамі найстаршій позицією мужа прислужувало почесне місце на каналі, а такою, розуміється, була пані маршалкова. Уступала хіба графині, тай то коли ся не була також маршалковою, а та була гордої вдачі, то держала ся свого місця, а що найбільше, сідали на каналі обі. Отся прерогатива „каналі“ прислужувала не лише маршалковій, жінці теперішнього маршалка, але й усім маршалковим від сотворення світа, бо маршалок уряд складав, але титул йому лишався *usque ad finem*. Маршалок уступав президентові головного суду, значить і маршалкова президентовій, але се трапляло ся рідко, бо президентів бувало що 6 літ по одному на губернію, так що в звичайнім житю першими все бували обоє маршалки“ (I, 50—51).

Що до характеристик поєдинчих осіб із того товариства, які подає Бобровський, можемо розрізнити дві групи. Сам належачи до середньої заможної, нетитулованої шляхти він з більшою симпатією хилився до людей із тої верстви, і хоч не прикривав їх хиб, темноти та неробства, все таки віднаходять тут більше добрих прикмет, чесности, доброго серця. Зовсім инакше випадає його осуд про людей із сфери магнатів. Певна річ, і тут він не закривав добрих учинків і добрих сторін поодиноких людей, але про те далеко частіше його характеристика починається й кінчиться такими словами, як „pisroń“, „kobięciarz“, „nie-dobry człowiek“ і т. и. Із тих магнатських родин, із яких членами доводилось нераз зустрічати ся Бобровському, особливо численні були його стрічі з Потоцькими, Радивилами та Ржевускими. Ось деякі виризки з характеристик поодиноких членів тих родин.

„Графи Потоцькі: Станіслав і Володимир, сини Володимира, а також Константин і Вінчислав, сини Ярослава, науки відбували в Швайцарії, разом з Бонапартами, синами королевої Гортензії і ославленим Пльон-Пльоном. Їх вихованєм завідував славний пізнійше генерал Діфор, а надто Потоцькі мали при собі завсіди Поляка. Чого там учили ся ті пани, не знаю, але се знаю, що чотири Потоцькі, яких я знав усіх, говорили, правда, дуже добре по фрянцуськи, але писали неортографічно. Говорили, що гр. Вінчислав дуже добре знав математику — може воно й так, але по польськи ні один із них не вмів правильно ані говорити, ані писати. Тільки гр. Станіслав через читанє та розмови набрав деякої вправи і деякої знайомости польщини і потім ніколи не говорив инакше, як лише по польськи, навіть коли хто було заговорить до него по фрянцуськи. Ті всі чотири Потоцькі мали одіичений нахил до чарки, ба навіть,

завдяки своєму українському походженню, до горілки. Константин запивався в компанії і вмер молодим; Володимир і Вінчислав solo і з перестанками, але все вертали; Станіслав пив багато, ніщо як лиш дуже міцний вишняк а часом понч, але не випивався, бо був дуже сильної голови“ (I, 212—213).

§5 Мати гр. Станіслава, Текля з Сангушків Потоцка Володимирова, яку Бобровський малює загалом досить симпатично, вчасно повдовівши і живучи в Парижі, вийшла за свого камердінера, Француза Томá, з яким жила 40 літ, хоч і не признаючи його повноправним мужем. „Хоч для своїх селян була загалом людяна, то про те селян підвисочанського ключа, яких іще Щасний Потоцкий увільнив був від панщини в відплату за те, що не належали до уманської різні, вона довгим і коштовним процесом назад повернула до панщини, а коли пошкодовані ставили діяльний опір, покликала військо для їх приборканя“. „Я певний — додає Бобровський, — що сумління не робило їй ніякого закиду, бо з молоком виссала те переконання, що хлоп на те родить ся, щоб робити панщину“ (I, 204, 205, 211).

Дуже інтересну і загалом також симпатичну характеристику подає Бобровський про її сина, згаданого вже Станіслава Потоцкого, дивака, що про матір не говорив инакше, як „pani hrabina“, загалом виглядав залякано, не мішався до ніяких діл, нікому не подавав руки, гроший не брав до рук і 14 останніх літ свого життя не виходив зі свого покою. „Говорили собі по тихо, що причиною тої аберації, а особливо антипатії до жінок (викидав за двері свого покою навіть рідну матір і не поїхав на її похорон!) був випадок, який трапився йому ще в Парижі: буцім то якийсь неделікатний Англічанин, заставши його в покою своєї жінки, викинув його крізь вікно“. Інші говорили, що се наслідки онанізму, та Бобровський перечить сему (I, 212—217).

Брат його, гр. Володимир Потоцкий, хоч загалом чоловік доброго серця, ласкавий для селян, не був популярний серед шляхти; Бобровський характеризує його як чоловіка, у якого була „велика доброта, але без розбору і застави“ (220); „освіти майже ніякої, бо крім дрантивих французьких романів не читав нічого; без здорового осуду про людей і події, навіть найзвичайніші, а характеру не мав зовсім“; коротко мовлячи — „був се чоловік безперечно благородного серця, але без голови, без характеру, діравий мішок“ (I, 222).

Ще одного Потоцкого, Мечислава з Тульчина, силуетку подає Бобровський. Женатий у перше з Дельфіною Комарівною, звісною коханкою Зигмунта Красіньского, розвівся з нею, бо два рази родила йому монстри, хоч обоє родичі були незвичайно вродливі. В р. 1844 оженився з Емілією Сьвейковською, дочкою Каєтана Сьвейковського, бувшого пол-

ковника війська польського, якого Бобровський називає „ostatnim pieczeniarniarem wielkiego tonu na Ukrainie“. Сей шлюб був дуже голосний у Києві, йому зразу не хотіли вірити. „Звісна гордість, скнарість, захланність та дволичність (przewrotność) графа якось не дозволяли сему вірити, тим більше, що тон дому, репутація родичів і само поведжене панни не виключали можності обминення сакраменту (то б то, що можна було б і так купити панну), жертвуючи досить грубу суму, а на се граф міг собі дозволити, бо в заграничних банках мав мільйони готівки, а в краю величезні маєтки і був звисний як ласун на жіноцтво. Та мабуть обчислив ся, що шлюб дешевше доведе до ціли. Родичі одержали обіцянку досмертної пенсії з умовою, щоб не показували ся у дочки, а панні обіцяно 2 мільйони, коли буде мати сина. Всі на разі були вдоволені, та не на довго. Граф мав усталену репутацію злого сина, злого брата і свояка, злого мужа, злого обивателя, злого Поляка і недоброго чоловіка, а панна вийшла також із такого дому, як батьківський, тай сама не була взірцем чесноти. Протягом року вмер її батько, натомість її уродив ся сподіваний потомок, та вона посваривши ся з мужем ніби то з приводу його виховування нічу втекла від мужа і подалась під опіку Бібікова. За його посередництвом зажадала від мужа аліментациї і одержала її дорогою адміністраційною. Тимчасом гр. Мечислав особисто наразив ся цареві Миколі, звівши і викравши в часі маневрів баронову генералову Меллер-Закамельську, на яку мабуть сам царь гострив собі зуби. Микола розсердив ся, закохану пару зловили, баронову вернули її мужови, а гр. Мечислава вислано до Вороніжа. Відтам він силкував ся втекти, раз підкупивши (обіцянкою!) місцевого поліцмайстра, а потім видавши себе мерцем; уже мали перевезти трупа в домовині до Тульчина, але місцевий архієрей викрив підступ. Тоді гр. Мечислав прийняв православє, та й се йому ні на що не здало ся, бо з висилки увільнив його аж царь Александер II. Тоді граф виїхав до Парижа, куди вивіз із собою й природного сина Грішу, якого мав у Вороніжі з якоюсь селянкою. По р. 1863 продав свої добра за півтора мільйона руб., до кінця життя силкував ся побільшити свої капітали всякими правдами й неправдами і лишив звиш 80 мільйонів фр. Його природний син Гріша був у Парижі забитий в часі комуні в саду заблуканою кулею; шлюбний син уроджений з Сьвейковскою, вихований у Петербурзі та в Парижі, відцурав ся зовсім свого краю й народности. Його мати, пані Емілія, разом зі своєю сестрою, живши в Києві, була любовницею Бібікова, потім переїхали обі до Петербурга, де були центром золотої молодіжи „і мали досить двозначну репутацію“. По смерті Александра II за якийсь необережний вислов пані Емілія була арештована і з переляку збожеволіла. Її сестра Октавія мала авантуру ще в Києві, давши себе викрасти моло-

дому кн. Любомірському; потім була замужем за полковником Корбе, старим і багатим бабієм, пізнійше ушасливила своєю рукою якогось Базилевича. „Takie panie na to tylko egzystują!“ — додає саркастично Бобровський (I, 251—254).

Лиш про одного Потоцького видає Бобровський загалом корисний осуд, може тому, що його не знав особисто — графа Болеслава. „Лишаючи на боці його привязане до французини, в якій був вихований, його честолюбність та замишуване в двірських гонорах, за якими вганяв увесь вік, у приватнім життю се був чоловік чесний і правий, часто щедрий і почував ся до того, що великий масток і імя обов'язують до певних услуг для суспільности. Своїм коштом заснував гімназію в Немирові, де була доси тільки 4-класова школа, і 4-класову школу в Богополі, і своїм коштом удержував у обох школах багато вбогої молодіжи і навіть не мало з неї посилав на університети. Говорили, що він від уродження був impotens, та се не заваджало йому бути женатим з графинєю Салтиковою, яка в посагу принесла йому вже одну нешлюбну донечку, і мати з нею ще одну дочку. Гр. Болеслав виховав старанно обі панночки і повіддавав заміж (I, 253).

Друга маґнатська фамілія, якої члени спортретовані у Бобровського, се Радивиля. Маємо тут, поперед усього силвету кн. Миколая Радивиля, який „miał ustaloną reputację niepronia pod wszystkimi względami“. Бувши за границею зарвав швайцарських банкірів Дженніх на мільон р. продавши їм свою часть неподільного Бердичева, на чім ті бідаки і ще кілька швайцарських родин збанкрутували. „Поки жив, шахрував і позичав і з того тільки й удержував ся, займаючи ся більше метресами ніж дітьми“. В кінці продав себе самого оженивши ся з вдовою по докторі Войцеховскім, що була прачкою, заким зістала докторовою, та в спадку по докторі дістала мільоновий масток. Діставши за шлюб і за назву 25.000 руб. і що ще можна було видусити від неї і прогайнувавши се князь Микола виїхав па Литву, де мав якусь „ленну“ посілість і там „zasnego i godnego żywota dokonał“ (I, 223).

Не менше інтересні й жінки в тім роді. Ось силветка княгині Ангелі, жінки Олександра Радивиля (з дому Моржковскої). Не вважаючи на „всім відомі еротичні вибрики“ мала добре серце; була дочкою президента суду, що від заплутаних у процес бідаків викупував справи, вигравав їх потім і таким робом збогатив ся. Її мати повдовівши виїшла заміж за графа Дульського, який не вдоволяючи ся підстаркуватою жінкою збаламутив дорослу, але ще не повнолітну пасербицю, власне отсю Ангелю. Та ся швидко не хотіла вдовольятися графом, а ушасливила гарного хлопця Антося, фротера. Старий камердинер підстерігши се повідомив графа, сей велів Антося віддати в рекрути, але Ангелю під-

платила завідателя, сей відвіз Антося і віддав в рекрути, але зараз же змовивши ся з офіцером викрав його, дав йому на дорогу і пустив у світ. Довідавши ся про те мати поклікала старшу сестру Анелі, Цецилію, що була за мужем за князем Ол. Радивилом, щоб узяла до себе заблукану овечку. Княгиня вчинила се, та не минуло кілька неділів, а вже Анеля збаламутила свого швагра і втекла з ним за границю. Ще перед одержанєм розводу і перед шлюбом їм уродив ся син, та князь Олександр і при тій другій жінці не видержав довго, розвів ся з нею і оженив ся з дочкою бердичівського купця Шафнагля. Княгиня по тім розводі не пробувала в друге виходити замуж, „знаючи з досьвіду, що основи її супружого життя дуже крухі. Вдоволяла ся тим, що їй насувала в дорогу доля і хвилеві події“. І так побачивши між слугами графа Тишкевича дуже вродливого козака, відразу предложила графови викупити його, заплатила і взяла. Козак зробив ся у неї камердінером, маршалком двора і управителем; княгиня навіть виробила йому шляхетство. Іншим разом їй сподобав ся молодий студент Пухальський — гарний блондин, сьвіженький елегантик, при тім убогий, казеннокоштий, що давав приватні лекції. Побачивши його у пані Ризнічевої (про неї буде далі) зараз запропонувала йому у себе місце вчителя і гувернера. Пані Ризнічева, хоч знала до чого воно йдеть ся, горячо заохочувала його, щоб не відкидав пропозиції. Пухальський пристав, може зразу не знаючи на що. Та швидко почав їздити на університет княгининою четвернею, але по двох роках умер на сухоти (I, 264—268).

Про її сестру Цецилію, якій Анеля відбила мужа, кн. Олександра Радивиля, говорить Бобровський коротко, що була „znana z brzydoty, skapstwa i procesowiczostwa“. Полишила по собі багато добродійних записів, але всі були зроблені так глупо, що пішли на вітер (I, 269).

Варто згадати історію ще одного Радивиля, Михайла, що жив у Гришківцях коло Бердичова. „Се був чоловік розумний, практичний, поважний і дуже господарний“. Брав ся на всякі хитрощі, щоб видусити з селян як найбільше праці. За його намовою шляхта не згодила ся взяти сплату за пропінацию, яку проєктував Бібіков. У приватнім житю був ощадний, навіть скупий, а швидко повдовівши держав ся з далека від жіноцтва. Се й було причиною його згуби. Почали відвідувати його дві дочки брата Миколая. Князь приймав їх чемно; панни почали заговорювати йому про женячку, та боязливий у тім пункті, вже майже 70-літній князь відповів, що його не схотіла би жадна жінка. „Овва, — сказала одна княжна, — я сама пішла би за вас“. Переляканий такою заявою стрийко виїхав геть, щоб більше не приймати їх візит, та ось за два тижні впадає до него ціла компанія свояків і роблять йому страшну сцену за знасилуване братаниці, жадаючи, щоб узяв із нею шлюб. Князь

перечить усе му і не пристає на шлюб. Та братаниця в супроводі „глупої і обридливої баби, генералової Корженевської з Кодні іде до Бібікова і оскаржує стрийка о знасилуване. Скандал вийшов страшенний, але для пани безхосенний, бо бідний стрийко через кілька годин по виїзді тих „оборонців зведеної невинности“ був розбитий параліжом і швидко вмер“. Панна виїхала після сього на Литву, відки /по кількох роках вернула яко вдова Храповіцка, хоча того її мужа Храповіцкого ніхто не бачив не лише на Україні, а й на Литві. Потім коло неї заскакував гр. Ернест Ржевуский, з яким мата любовні зносини й нешлюбного сина; та про те зловила собі старого і маючого кавалера Оскерка з Краснополя, видурила від него запис на 200.000 руб. і покинула його розбитого параліжом (I, 222—226).

Третя маїнатська родина, якої члени спортретовані в споминах Бобровського, се графи Ржевускі. В протиставленю до Потоцких, переважно тупоумних, члени сеї родини визначають ся не малою здібністю, інтелігенцією та дотепом, та за те також повною безхарактерністю (I, 201). Найголосніший між ними, гр. Генрик Ржевуский, автор більше славних ніж цінних „Pamiętników pana Soplicy“ та повістей із шляхетського побуту XVIII в., був за молоду типом лібертина, що в приятельських розмовах з батьком Бобровського „wszystkich cynizmem swej bezbożności moralności gorszył“ (I, 132). Та з часом, не ставши ся ані дійсно релігійним ані моральним, „із Риму вернув завзягним ультрамонтаном та консерватистом“. Як свідощтво його характеру подає Бобровський ось який факт. Був у Махнівці адвокат Моргулець, що провадив інтереси Ржевуского довгі літа і в неприємності графа ложачи на се власні кошти. Коли граф вернув із за границі, адвокат предложив йому рахунки, і для їх покриття Ржевуский виставив йому два скрипти разом на 200.000 руб. По якімсь часі Моргулець хоче зреалізувати ту належність і здібавши графа в Києві в книгарні просить виплати. Граф пристає на все, говорить з адвокатом дуже чемно й бере від него реверси, щоб завтра дати йому гроші. Другого дня Моргулець приходить до графа, та сей категорично заявляє йому, що вчора ніяких скриптів від него не брав і навіть не тямить, чи коли давав йому які скрипти. Моргулець покликає ся на свої рахунки предложені графови, та граф преспокійно заявляє, що ті рахунки шахрайські. Тут Моргульцеві не стало терпцю і він заїхав пана графа по лиці; за се граф велів викинути його за браму. Зробив ся скандал. Шляхта зложила мировий суд для полагодження справи. Моргулець мав двох свідків, що виділи у нього графові скрипти; Ржевуский одного з них усунув як Моргульцевого свояка, а на другого наслав свою сестру, щоб своєю красою і намовою прихилила його, аби не ставив ся на суд або аби перед судом

сказав, що скриптів не бачив. Се не помогло, він остояв ся і сказав що знав. Суд не клеймучи остаточно Ржевуского признав, що граф „не мав рації“ (I, 125—127).

Гарною „птичкою“ мусів бути Северин Ржевуский, „шеф“, якого Бобровський характеризує коротко: „був се великий гуляка і бабій, весь свій маєток і 800.000 жіпчиного посагу змарнував, добра попродав і забравши ся на Литву помер у біді“ (I, 131). Інший Ржевуский, Ернест „був недобрий в повнім значіню сего слова. Оженивши ся для віна і зробивши, як йому здавало ся, мезаліяне, поводив ся з жінкою по грубіяньськи і дома в її присутности виробляв найбрудніші скандали. Розставши ся з нею жив далі так само, був маршалком бердичівського пов., а відступивши брату свій маєток здав йому на ласку своїх вірителів, яким той дав лише по 40% їх претензій. Потім вступив знов до війська — перший раз служив давнійше і мав навіть медаль за хоробрість виказану при штурмі Варшави 1831 р., розуміть ся, по московським боці. Тепер вступив до козаків. Коли вернув на відпустку і здибав свого давнішого товариша в маршалківстві, Улашина, сей привитавши ся з ним з жалем сказав, що не надіяв ся, щоб Ржевуский зробив ся козаком. „Щож в тім за диво, — відповів сей. — Я з маршалка козаком, а ти з козака маршалком“ — натак на козацьке походжене Улашинів. (I, 200—201).

Та годі! Подавши важніші загальні уваги та характеристики, що можуть цікавити й українського історика, я не думаю і не бажаю вичерпувати всего змісту сього тома. Історик мусить раз-у-раз заглядати до нього і для тисячі ріжних справ знайде тут коли не факти, то бодай вказівки. Пересувають ся на тих картках перед нами безчисленні постаті, схарактеризовані коротше або ширше, як згаданий уже „остатній печеняр“ Свейковський (I, 248—250); як пані Ляхман, що за 200.000 руб. продала свого мужа Баденьовій, та сей муж по якімсь часі покинув другу жінку, забрав їй бриланти і вернув до першої (I, 255—258); пані Ризнічевої, сестри гр. Генрика Ржевуского, якої дочка бувши за молоду „femme gelante“ високого товариства, на старість „zbierała wiadomości dla rolicy rosyjskiej“ (I, 262—263); як її сестри, із яких одна зараз по шлюбі, заким доїхала до дому мужа, завязала романс з його братом, а друга, Ганьска, при житю мужа міняючи коханків зупинила ся на славнім французьким повістарі Бальзаку і не довго перед його смертю стала його жінкою (264). Із дрібнішої шляхти варто згадати бідолаху Медарда Шашкевича, що викрав панну „Proskurzanke“, за се був засаджений на два місяці до київської фортеці, та випросивши ся одного вечера до дому, щоб відвідати бідну молоду жіночку, застав у неї Москаля Мартінова, того самого, що вбив у поединку поета Лермонтова і в Києві при Лаврі ніби то відбував церковну покуту (I, 261). Просить ся під перо

той Кумановський. що насилував селянських дівчат і жінок так, що в кінці селяне вбили його „wykręciwszy mu genitalia“ і то в його власній спальні, під боком жінки, яка за стіною чула галас, але думаючи, що се „звичайна історія“, не кликала помочи слуг (153). І багато дечого інтересного можна знайти в тих споминах. Приходить ся лише пожалкувати, що видавець, загалом не дуже старанний при веденні коректи, не додав бодай покажчика імен власних, без чого читач формально губить ся в непрохідних хащах. Кінчу свої уваги ще одною випискою — загальною увагою про вдачу Поляків, а радше про вдачу польської шляхти.

„Я готов вірити, — пише Бобровський — що належимо до найздібніших, найщедріше природою обдарованих народів у Європі, та за те найскупійше обдарованих силою волі й характеру. Через те ми змарнували ся як організм політичний і марнуємось як організм суспільний“ (I, 285). У другім томі автор подає нові і дуже інтересні приміри добрих і лихих прикмет того польського національного характеру. Та про се иньшим разом.

Ів. Франко.

